

Բանասիրություն և գրականություն

Philology and Literature

Филология и литература

Ա.ՐԱՄ ԹՈՓՉՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

«ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՎԵՊԻ» ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ «ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ» ԵՎ ՀՄԱՍՈՒՏ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ «Միջանկյալ» խմբագրություն, համառոտ խմբագրություն, քննական բնագիր, նկարագրող ձեռագրեր, կաֆաներ, խաչատուր Կեչառեցի, Գրիգորիս Աղթամարցի, Զաքարիա Գնունեցի, Ֆրիկ, Հովասափ Սեբաստացի:

«Ալեքսանդրի վեպի» մասին նախորդ հոդվածում¹ քննարկել ենք հունարեն սկզբնագիրը, հայերեն թարգմանության հրատարակությունները, ուսումնասիրությունները և Հասմիկ Սիմոնյանի² առանձնացրած խմբագրությունները: Նաև կարճ բնութագրել ենք համառոտ խմբագրությունը (էջ 49–51) և անդրադարձ արել երկի ազդեցությունը հայ միջնադարյան գրականության վրա:

Բացի իր հրատարակած «նախնական Բ», «հետագա Ա»³ խմբագրություններից և «բանավոր պատումից», Սիմոնյանն առանձնացրել է նաև «համառոտ» ու «միջանկյալ» խմբագրություններ: «Միջանկյալը», նրա կարծիքով, «նախնական» ու «հետագա» խմբագրությունների միջև գտնվող տարբերակ է: Ըստ Սիմոնյանի՝ այն աչքի է ընկնում բնագրային ամբողջականությամբ ու պարունակում է հատվածներ, որոնք բացակայում են մնացած բոլոր օրինակներից, «այլև

1 Ա. Թոփչյան, ««Ալեքսանդրի վեպի» հին հայերեն թարգմանության բնագիրը և ազդեցությունը հայ միջնադարյան գրականության վրա», ԲՄ 27, 2019, էջ 45–72:

2 Պատմության Ալեքսանդրի Մակեդոնացու (հայկական խմբագրություններ), աշխատասիրությամբ Հ. Սիմոնյանի, Երևան, 1989 (այսուհետև՝ Հայկական խմբագրություններ):

3 Որոշ բանասերներ (Ջուստո Տրահիմա, Փիթեր Քաուի, Գաբրիելյա Ուլուհոջյան ու Սառա Մանչինի Լոմբարդի և Միլենա Բեռնարդելլի) վիճարկել են այդ բնութագրերը և ցույց տվել, որ չնայած Ա. բնագրին կաֆաներ են կցված, այն ավելի մոտ է հունարեն սկզբնագրին, քան Բ բնագիրը, և Մովսես Խորենացու ձեռնից Ա-ին մոտ մի բնագիր է եղել. տե՛ս վերը հղված մեր հոդվածը, էջ 51–53:

ավելի լավ են պահպանվել, քան հունալատինական հնագույն տեքստերում, որտեղ այդ հատվածները աղճատ և թերի են»: Նա եզրակացնում է, որ ինչպես «նախնական», այնպես էլ «միջանկյալ» խմբագրությունները կարող են նպաստ բերել հունարեն «նախաբնագրի» վերականգնմանը⁴: Իսկ համառոտի մասին ասում է, որ այն մեխանիկորեն կրճատված է «հետագա» խմբագրությունից (էջ 19–20)՝ ի հաշիվ նկարագրությունների, նամակների, ուղերձների և այլն⁵: Փոխարենը բազմաթիվ կաֆաներ դարձել են սյուժեի կրող:

«Միջանկյալ» խմբագրությունը և «նախաբնագրի» վերականգնմանը նրա բերած նպաստը

Սիմոնյանը որպես «միջանկյալ խմբագրություն» է բնորոշել ՄՄ 10448 (ԺԶ–ԺԷ դդ., 5ա–230բ), ՄՄ1664 (1767, 1ա–164ա) և Ս. Պետերբուրգի Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտի *IB A-76* (ԺԷ–ԺԸ դդ., 5ա–234բ, *начало утрачено*)⁶ ձեռագրերի բնագիրը: Նրա հպանցիկ բնորոշումը մեզ ստիպեց ի մոտո անդրադառնալ խնդրին՝ այդ խմբագրությունը համեմատելով Ա բնագրի հետ⁷, որն, ինչպես վերը նշել ենք, ավելի մոտ է հունարեն սկզբնագրին, քան Բ բնագիրը: Համեմատությունը ցույց տվեց, որ հնարավոր է, այդ երկու բնագրից ընտրելով հունարեն Ա և Բ խմբագրություններով կամ դրանցից մեկով⁸ հաստատվող տարընթերցումներ, եթե ոչ լրիվ վերականգնել «նախաբնագիրը», ապա ստանալ դրան ավելի մոտ մի տարբերակ, քան մինչև այժմ հրատարակվածներն են (ինչն էլ փորձում ենք անել):

⁴ Հայկական խմբագրություններ, էջ 16:

⁵ Համառոտ խմբագրության մասին տե՛ս նաև **Յ. Տաշեան**, *Ուսումնասիրությունք Ստոյն-Կալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի*, Վիեննա, 1892, էջ 160–166: Ըստ նրա՝ այս բնագրում «շատ տեղ... պատմութեան թելն անյարիւ եւ անկապակցեալ կը մնայ», էջ 161:

⁶ **К. Н. Юзбашян**, “Армянские рукописи в петербургских собраниях: каталог,” *Православный Палестинский сборник*, вып. 41, 2005, с. 101, рук. 163 (մանրաժապավեն 212): Պակասում են Ա–ԺԲ հատվածները. տե՛ս գրչի ծանուցումը՝ «Յառաջն չկար յարիմակի» (5ա), *Հայկական խմբագրություններ*, էջ 64:

⁷ Այս խմբագրությունն առկա է նաև Մանչեստերի համալսարանի John Ryland’s library Arm. 3՝ Զաֆարիա Գնունեցու ընդօրինակած ու նկարագրող ձեռագրում (1544 թ.), որը ևս համեմատում ենք (մատչելի է առցանց. <https://luna.manchester.ac.uk/luna/servlet/media/book/showBook/Manchester~91~1~416825~147912>): Հասմիկ Սիմոնյանին այն հայտնի չի եղել:

⁸ Հիշեցնենք, որ այդ երկու խմբագրությունը նյութավորվել են հունարեն «նախաբնագրից», ինչը հաստատվում է հայերեն քարգմանությամբ:

Համեմատում ենք ՄՄ 10448 և ՄՄ 1664 ձեռագրերը: Առաջինը սկզբից թերի է, սկսվում է [ԻԵ] գլխի մեջտեղից՝ բառի կեսից, ուստի թերթեր են պակասում⁹: Այս խմբագրությունը զուրկ է կաֆաներից: Բաժանված է ՄԲ (52) գլխի, որոնց վերնագրեր են ավելացված, կան նաև չհամարակալված վերնագրեր¹⁰: Բնագիրը համապատասխան է Ա-ին, բայց երկուսի միջև կան բազմաթիվ տարբերություններ: Իրանք սովորաբար չեն հանգեցնում իմաստային տարբերությունների:

Բացառություն են կազմում հետևյալ զգալի տարբերությունները.

Ա. Ա բնագրից բացակայում են որոշ համեմատաբար խոշոր հատվածներ, որոնք լրացվում են «միջանկյալի» օգնությամբ: [ՃԻԲ] գլխի բացակայող երկրորդ կեսը Սիմոնյանը լրացրել է (տե՛ս Ա 165) ՄՄ 10448 ձեռագրից: Տրոյայի Սկամանգրոս գետի մոտ Ալեքսանդրը բացականշում է. «Երանի՛ է ձեզ, որ դիպեցայք այսպիսույ քարոզի Հոմերոսի»: Այս խոսքի շարունակությունն ու հետևող երկխոսությունը հանված է Ա բնագրից (նաև Մանչեստերի ձեռագրից): ՄՄ 10448-ում կարդում ենք. «որք ի նորա արարածս պատմութեանն մեծ էք, բայց աչաց տեսիլս ոչ արժանի ի նմանէ գրելոցս»: Եւ եկեալ առ նա, ստեղծիչք քանից ասեմ. «Աղէսանդրէ, լաւագոյն ևս մեք գրեմք գործսդ քան զՀովերոս»: Ասաց Աղէսանդրոս. «Ըղձալի էր ինձ ի Հովերոսն պատմութիւն Թերսիտէս գոյ, քան զ՛ի քումդ Աֆիլլա»: Եւ կերեալ հաց ընդ մարն Դարեհի, և նաւեալ անց ի Մակեդոնիայ հանդերձ գերեամն, գոր առեալ էր ի պատերազմէն Դարեհի»:

Լրացված հատվածն ընդգրկում է նաև [ՃԻԳ] և [ՃԻԴ] գլուխները՝ [ՃԻԵ] գլխի առաջին բառը ներառյալ: Հավանաբար Ա բնագրի մեզ հասած ձեռագրերի նախօրինակում թերթ է ընկած եղել (Ա 165–167):

[ՃԻԵ] գլխի՝ բավական ծավալուն երկրորդ կեսը, որ վերականգնելու ենք ՄՄ 10448 ձեռագրից (Հասմիկ Սիմոնյանը դա չի արել, տե՛ս Ա 169), պարունակում է Ալեքսանդրի՝ Հունաստանի Թեբե քաղաքի առման արյունալի մանրամասներ, որոնք խմբագիրը հավանաբար գիտակցաբար բաց է թողել:

⁹ Սկզբից թերի է նաև Պետերբուրգի ձեռագիրը, սակայն տարբեր չափով. տե՛ս ծան. 6: ՄՄ 1664 ձեռագրում սկիզբը կա: Ինչպես Վենետիկի 1842 թ. հրատարակությունը, այնպես էլ Հայկական խմբագրություններ գրքի Ա բնագիրը բաժանված է 286 (ՄՁԶ) խիստ անհավասար բաշխված (մեկ պարբերությունից մինչև տասնյակ էջեր) գլուխների: Տաշյանը փաստում է, որ ձեռագրերում կան գլուխների բաժանումներ, սակայն դրանց թիվը տարբեր ձեռագրերում տարբեր է. Յ. Տաշեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 96: Օրինակ՝ «Միջանկյալ» խմբագրության բնագիրը բաժանված է ՄԲ (52) գլխի: 286 գլխի բաժանումը սերում է Վնտկ. 424 (B) ձեռագրից: Ուղղանկյուն փակագծերում նշում ենք Սիմոնյանի Ա բնագրի համապատասխան հատվածների գլխահամարները՝ խմբագրությունների համեմատությունը դյուրացնելու համար:

¹⁰ Այդ վերնագրերը, ինչպես նաև ՄՄ 10448 ձեռագրի տարբերությունների մի մասն արտագրված են Հայկական խմբագրություններ-ի Ա բնագրում (ձեռագիր F):

[ՄՁԲ] գլուխը Սիմոնյանը (Ա 349–350) վերականգնել է՝ ըստ ՄՄ 10448 ձեռագրի և ծանոթագրել (էջ 605, ծան. 410), որ ձեռագրերում նշում կա, թե թերթ է ընկած:

Բ. ՄՄ 10448 և ՄՄ 1664 ձեռագրերից բացակայում է [ՃԻԸ] գլխում նկարագրված Թեբեի առումից հետո թեբացի Իսմենիաս երգչի ողբի զգալի մասը (Ա 171–173). առկա է միայն սկզբի փոքր մասը:

Գ. ՄՄ 10448 և ՄՄ 1664 ձեռագրերում կա հունարեն սկզբնագրերի հետ որևէ առնչություն չունեցող մեկ (ավելի ճիշտ՝ երկու իրար հետևող) ընդմիջարկություն: [ՄՁԵ] գլխի մեջտեղում, որտեղ ամփոփվում է Ալեքսանդրի անցած ճանապարհը, «Սա հնազանդեցոյց ի խուժադուժ ազգացն ԻՖ և ի հելլենացոցն երկուտասանս» բառերից հետո քսաներկու խուժադուժ ազգերի հիշատակումը առիթ է հանդիսացել այս խմբագրության հեղինակի համար շարունակության մեջ ներմուծելու մեկ այլ հատված, որտեղ բնութագրված ու թվարկված են երկաթե դռան հետևում Ալեքսանդրի փակած այդ ազգերը¹¹: Հատվածը քաղված է Կեղծ-Մեթոդիոսի «Հայտնություն» հին հայերեն թարգմանությունից, որի պահպանված հատվածները դեռևս չէինք հրատարակել¹² (ուստի Սիմոնյանին հայտնի չէր հատվածի աղբյուրը):

Սրան հետևում է մեկ այլ՝ ավելի կարճ հատված, նվիրված Եգիպտոսում երեմիա մարգարեի գերեզմանին Ալեքսանդրի այցելության, այնտեղի հրաշքների ու նրա նշխարներն Ալեքսանդրիա տեղափոխելուն: Մի շատ նման հատված կա պարսկանոն «Մահ Երեմիա մարգարեի»¹³ կարճ գրվածքում, որտեղից էլ այն կարող էր ներմուծվել: Սիմոնյանի պատրաստած հրատարակության մեջ (էջ 495) սա ներկայացված է որպես «երկաթե դրունք»-ի շարունակություն: Հետաքրքրական է, որ նշված երկու հատվածներն առկա են նաև համառոտ խմբագրության մեջ՝ պատումի նույն տեղում:

«Միջանկյալը» և համառոտն ունեն ևս երկու ընդհանուր հատված: Առաջինը, որ համառոտում կրճատված է ու փոփոխված, ներմուծված է [ՄՀԴ] գլխից անմիջապես հետո. դա մահամերձ Ալեքսանդրի նամակն է մորը՝ կտակը կնքելուց հետո¹⁴: Ոչ միայն հայերեն «Ա խմբագրությունը», այլև հունարենն ա և թ

¹¹ Հատվածը՝ «(Երկաթի դրունք)» պայմանական վերնագրով, հրատարակված է Հայկական խմբագրություններում, Հավելված Բ, էջ 494–495 (ՄՄ 10448 [F] ձեռագրից): Տե՛ս նաև էջ 618, ծան. 3 ու էջ 351, ծան. +):

¹² Տե՛ս Ա. Թոփչյան, «Կեղծ-Մեթոդիոսի «Հայտնություն» հին հայերեն թարգմանությունը. Ուսումնասիրություն և բնագրեր», ԲՄ 23, 2016 (էջ 330–378), էջ 348–351:

¹³ Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց, Վենետիկ, 1896, էջ 222–223:

¹⁴ Բնագիրն ըստ ՄՄ 10448 (թթ. 221բ–222բ) ձեռագրի տե՛ս Հայկական խմբագրություններ, էջ 603–604, ծան. 402: Այդ մասին նշում կա էջ 344, ծան. + 6-ում:

խմբագրություններն այն շունեն: Հունարեն *C* կամ *γ* խմբագրությունը պարունակում է մի հատված, որը հեռավոր նմանություն ունի այդ նամակին¹⁵:

Մյուսը ներմուծված է վերջին [ՄՁՁ] գլխի մեջ. «Եւ բազում խառնակութիւնք եղեն յերկրի ի վախճանել մեծին Աղեփսանդրի: Եւ զգաւն նորա ցուրեցան իւրաքանչիւր տեղիս և եղեն իբրև զոչխարս, որոց ոչ իցէ հովիւ և կամ իբրև զգաւր առանց զաւրագլխի: Եւ մակեղոնացոցն մեծամեծ իշխանքն ընդ միմեանս անկեալք, զմիմեանս արեամբ սպառեցին: Եւ յետ սակաւ ժամանակաւ մայր նորա Յոլմբիադա և կին նորա և փոյն շարաշար կորեան իւրեանց ազգականաց և ընտանեաց անտի և սիրելեաց նորա: Եւ հետաւոր թշնամեաց խնդութիւն եղև ի մահուն նորա, զի խորտակեցաւ եղջիր հարկանողին նոցա և անկաւ լուծ ծառայութեան մեծին Աղեփսանդրի ի պարանոցէն նոցա: Եւ թագաւորեաց յեգիպտոս Պտղոմէոս, և ի Մակեդովնիա Արադիս Փիլիպպոսի որդին»: Համառոտում բնագիրը գրեթե նույնական է մանր տարբերքներով: Այս տեղեկության աղբյուրը դեռևս չենք պարզել:

«Միջանկյալը» զուրկ է Ա բնագրի վերջին կարճ ՄՁՁ գլխի մեծ մասից, դրան հետևող հաշատուր Կեչառեցու հեղինակած չորս բարառնությունից ու Ալեքսանդրի Հիսուս Քրիստոսի հետ համեմատությունից¹⁶:

«Միջանկյալի» բաղդատությունը Սիմոնյանի Ա բնագրի և հունարեն *α ու β* խմբագրությունների հետ ցույց է տալիս, որ շատ դեպքերում, երբ «միջանկյալը» և Ա-ն միմյանցից տարբեր ընթերցումներ ունեն, հունարեն խմբագրություններից մեկը կամ երկուսն էլ հաստատում են մերթ «միջանկյալի» ընթերցումը, մերթ էլ՝ Ա-ինը: Պատկերը կարող է հստակեցնել վիճակագրական հաշվարկը, սակայն արդեն կարելի է պնդել, որ երկուսն էլ սերում են նախնական թարգմանությունից, և ամեն մեկն ուրույն փոփոխություններ է կրել:

Օրինակներ, որոնցում «միջանկյալի» ընթերցումը հաստատվում է հունարենով, իսկ Ա-ինը՝ տարբերվում.

[ԻԼ] ՄՄ 10448 «սննդեանն» = β.1.13.7 τῆς ἀνατροφῆς // Ա 92 «ծննդեանն»),

ՄՄ 10448 «գարդարեալ» = β.1.13.11 κεκοσμημένους // Ա 92 «գարգաղեալ»),

[Լ] ՄՄ 10448 «գաշակերտակիցսն» = α.1.13.5.3, β.1.13.22 τοὺς συμμαθητάς // Ա 93 «գաշակերտս»),

¹⁵ Recensio *γ* (lib. 3): **F. Parthe**, *Der griechische Alexanderroman [Beiträge zur klassischen Philologie 33]*, Meisenheim am Glan: Hain, 1969, 33.1–30. Հունարեն խմբագրությունների բնութագիրը և դրանց հրատարակությունների մասին տե՛ս Ա. Թոփչյան, ««Ալեփսանդրի վեպի» հին հայերեն թարգմանության բնագիրը և ազդեցությունը հայ միջնադարյան գրականության վրա», էջ 45–46:

¹⁶ Հայկական խմբագրություններ, էջ 351–363:

[12] ՄՄ 10448 «ի Գելբա» = α.1.15.1.1, β.1.15.1 εις Δελφούς // Ա 100 «Թեգրուս»,

[13] ՄՄ 10448 «Զայն արար», հմմտ. α.1.19.3.2 ὠλόλυξεν, β.1.19.8 ἠλάλαξεν // Ա 111 «ձայն արարեալ»,

[14] ՄՄ 10448 «Իսկ Դարեհ զաստուածոցն զպարգևսն ընդ հարկա՛ւ արկանէ» = β.1.23.12–13 Δαρείος τὴν τῶν θεῶν δωρεὰν ἐρανίζεταί; հմմտ. α.1.23.3.3 διὰ τί αὐτὸς τὴν τοῦ θεοῦ δωρεὰν ἐρανίζεταί; // Ա 117 «և նա խնդրեաց պարգևս ընդ հարկատրականէ»,

[15] ՄՄ 10448 «յորժամ Փիլիպպոս միայն էր» = α.1.23.3.4–5 ὅτε μόνος ἦν Φίλιππος, β.1.23.18–19 ὅταν ἦν αὐτὸς Φίλιππος μόνος // Ա 118 «հայրն իմ, յորժամ էր անորդի»,

[16] ՄՄ 10448 «թաղեալ եղև Փիլիպպոս թագաւորաւէն», հմմտ. β.1.24.29 θάπτεται δὲ βασιλικῶς // Ա 121 «թաղէ զնա Աղէփսանդրոս և Ոլոմփիաս»,

[17] ՄՄ 10448 «գՊրոտէիսն» = β.1.30.25 Πρωτηίδα // Ա 126 «գՊրոտուսն»,

[18] ՄՄ 10448 «յաստուածն» = α.1.33.7.2 εις τὸν θεόν // Ա 133 «յերկիրն»,

[19] ՄՄ 10448 «հրամայեաց» = α.1.33.12.4 ἐκέλευσε // Ա 136 «ասաց»,

[20] ՄՄ 10448 «հզար», աղա՛վաղ՛ված «հազար» = α.1.35.2.1 χιλίουս // Ա 140 չիք,

[21] ՄՄ 10448 «առափեցեր» = α.1.38.7.2 ἔπεμψας, β.1.38.21 ἐξέπεμψάς // Ա 150 «ետուր»,

[22] ՄՄ 10448 «մոլեալ» = α.1.39.3.2 μαινόμενον // Ա 152 «մտեալ»,

[23] ՄՄ 10448 «ճանգի ընդ միմեանս հարեալս այսր անդր անցանէին» = α.1.41.5.3–4 ὑπ' ἀλλήλων τυπτόμενοι διεβιβάζοντο ἐνταῦθα καὶ ἐνταῦθα // Ա 157 չիք,

[24] ՄՄ 10448 «առափեաց» = α.2.1.7.2 ἔπεμψεν // Ա 181 «գրեաց»,

[25] ՄՄ 10448 «Դեմաղէս» = α.2.4.2.2 Δημάδης // Ա 187 «Դիմոսրեմէս»,

[26] ՄՄ 10448 «Առիվարդան» (թ. 132բ), հմմտ. α.2.20.1 Ἀριοβαρζάνης, β.2.20.1 Ἀριοβαρζάν (Դարեհին սպանողներից մեկի անունն է) // Ա 233 և համառոտ՝ «Զառիվարդան»:

Կարելի է բազմաթիվ ուրիշ օրինակներ նշել, իսկ հետևյալ շարքում «միջանկյալի» դասական գրաբարյան բառերի դիմաց Ա-ում միջինհայերենյան բառեր ու քերականական ձևեր են, բնականաբար՝ հետագա խմբագրման արդյունք.

[ԼԵ] ՄՄ 10448 «Էգիպտական» – β.1.14.40 Αἰγυπτιακῆ – Ա 100 «մարա-
կան»,

[ՀԵ] ՄՄ 10448 «լիար» – α.1.26.6.1 λίτρα – Ա 124 «մաղալ»,

[ՃԼԲ] ՄՄ 10448 «մարտիկ ըմբշաց» – α.1.47.3.3 ἀθλητής – Ա 176 «մար-
տիկ ֆուտնգրաց» (հմմտ. ՄՃԲ¹⁷՝ «քուշտիկիր՝ պրսկ. գոտեմարտիկ»),

[ՃԼԴ] ՄՄ 10448 «ըմբիշ» – *ἀθλητής – Ա 176 «փահլաւան»,

[ՃՃԸ] ՄՄ 10448 «հրեշտակ» – α.2.14.9.30 ἄγγελος – Ա 216 «էլշի»,

[ՃՂԵ] ՄՄ 10448 «զվրէժ խնդրիցէ» – β.2.20.11 ἐκδικήσει – Ա 234 «վրէժն
կու խնդրէ»,

[ՃՂԸ] ՄՄ 10448 «բառնալ» – β.2.21.2 βαστάζεσθαι – Ա 240 «բափու-
տով բառնալ» (համառոտում և կաֆաներում բազմիցս հանդիպող «թափուտ»
բառը նշանակում է «դադաղ»),

[ՄԻԴ] ՄՄ 10448 «զնաւա» – α.3.17.4.1 πλοιαρίδια – Ա 282 «նաւակ-
նետն» (նախնական ընթերցումը պետք է որ լինէր «զնաւակա», քանի որ հունա-
րեն բառն էլ նվազական ածանցով է):

Հետևյալ օրինակում նկարագրվում են կառարշավի պատրաստությունները, և Ա-ի «վիճակեցան առընթեր անխաւքն» (Ա 110, ԾԲ) անհմաստ բառա-
կապակցությունը ճշգրտվում է ՄՄ 10448-ի «վիճակեցան առընթերանխաւքն»
ընթերցումով: Ճիշտ է, հունարեն երկու բնագիրն էլ համապատասխան հատված
չունեն, սակայն «առընթերանխաւքն»-ը թույլ է տալիս վերականգնել քարեծրո
բառը, որից այն պատճենված է և որի իմաստն է «կողք-կողքի նստածներ», նաև՝
«դատավորներ»: Այսինքն՝ վիճակ գցվեց, և մրցավազքի դատավորներ ընտր-
վեցին:

Խմբագրման հետևանք է «ի Կասբիական դրունսն» ([ՃՂԴ] Ա 233) հունա-
րենով հաստատվող (α.2.19.4.2 ἐπὶ τὰς Κασπίας πύλας, β.2.19.11 ἐπὶ τὰς
Κασπιακὰς πύλας) ընթերցմանը հավելված բացատրությունը՝ «մերձ յաշ-
խարհն Թալիշ, ի գաւառն Գիլանա»: «Միջանկյալ» խմբագրությունից այդ նա-
խագասությունը բացակայում է, ուստի համեմատության եզր այս դեպքում չու-
նենք:

Խմբագրման ուղղադրով օրինակ է հետևյալը: Ալեքսանդրիան հիմնելուց հե-
տո մի արձանագրություն են գրում՝ հինգ տառ. «ա, բ, գ, դ, ե: Այբն՝ Աղէսանդ-
րոս, բենն՝ թափառ, գիմն՝ ազգ, դայն՝ Արամազդայ, էն՝ շինէ ֆալաֆ անն-
մանէլի»: Բնականաբար՝ թարգմանության մեջ միայն «այբ»-ն է համապատաս-
խանում «Ալեքսանդրոս» բառի սկզբնատառին, իսկ մնացածներն այսպիսին են
հունարենում. α.1.32.9.3 τὸ δὲ β βασιλεύς, τὸ δὲ γ γένος, τὸ δὲ δ Διός, τὸ δὲ
ε ἕκτισε πόλιν ἀείμνηστον: Խմբագիրը լուծել է խնդիրը՝ մնացած բառերին

¹⁷ Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, 2009:

համապատասխան սկզբնատառերով ածականներ ավելացնելով. «բենն՝ բարձրագոյն թագաւոր, գիմն՝ գերագոյն ազանց, դայն՝ դեր Արամագրայ, էչն՝ էջ և շինեաց/շրջեաց ֆաղափ աննմանելի» ([Ձէ] Ա 130):

Օրինակներ, որոնցում Ա-ի ընթերցումը հաստատվում է հունարենով, իսկ «միջանկյալինը»՝ տարբերվում.

[ԻԼ] Ա 92 «խնամս» = α.1.13.2.2, β.1.13.6 ἐπιμέλειαν // ՄՄ 10448 «խրամն»,

[ԼԱ] Ա 93 «մարդակեր» = β.1.13.34 ἀνθρωποφάγος // ՄՄ 10448 «մարդակեր»,

[ԽԸ] Ա 106 «իրբւ զմարդ» = α.1.17.4.2-3 ὡς ἄνθρωπος // ՄՄ 10448 չիք,

[ԾԸ] Ա 114 «սատակեաց գնա» = α.1.21.3.1 ἀνήρηκεν αὐτόν // ՄՄ 10448 «սատակեցաւ նոյնժամայն»,

[Հ] Ա 122 «պելլացոց» = α.1.25.1.3, β.1.25.2 Πελλαίων // ՄՄ 10448 «պելլեցացոց»,

[ՁԳ] Ա 129 «սկսանել» = α.1.32.5.2 ἄρξασθαι // ՄՄ 10448 «նկատել»,

[ՃԳ] Ա 144 «գաւառսն» = α.1.36.5.4, β.1.36.19 πατρίδα // ՄՄ 10448 «տեղիս»,

Ա 144 «խաշեցիս» = α.1.36.5.7, β.1.36.22 ἀνασταυρωθήση // ՄՄ 10448 «խրատեցիս»,

[ՃԺԲ] Ա 155 «ի Դարեհի թուղթ խնդրել» = α.1.40.5.3 ἐπιστολὴν παρὰ Δαρείου ἐπιζητεῖν // ՄՄ 10448 «Դարեհի թուղթ գրել առ ֆեղ»,

[ՃԺԷ] Ա 160 «ի վերին խնամոցն» = α.1.42.1.1 ὑπὸ τῆς ἄνω προνοίας // ՄՄ 10448 «յաստուածոցն աւգնականութենէ»,

[ՃԻԷ] Ա 168 «ի ֆնարէ յարմարեալ պատկանեցան» = α.1.46.5.4-5 ὑπὸ... λύρας ἀρμολογηθέντας // ՄՄ 10448 «իննայարմար պատկանեցան»,

Ա 169 «երկարն» = α.1.46.9.12.2 σίδηρον // ՄՄ 10448 «սուրն»,

[ՃԻԽ] Ա 182 «Նսփնէս» = α.2.2.5.2-3 Αἰσχίνης // ՄՄ 10448 «Իսթնէս»,

[ՃԻԱ] Ա 185 «տկարֆ» = α.2.2.13.2 ἄδυνάμους // ՄՄ 10448 «մարտապարֆ»,

[ՃԻԲ] Ա 186 «յերեփտասան» = α.2.3.6.3 τρισκαίδεκα // ՄՄ 10448 «յորժաման»,

և բազում այլ դեպքեր:

Հունարենով հաստատվող ընթերցումները համարում ենք առաջնային և նախընտրելի:

Հանդիպում են նաև ավելի բարդ՝ ոչ միանշանակ դեպքեր. օրինակ՝ «հանդերձեալ էր փոխիլ ի կենցաղոյս» («միջանկյալ» [ՄՄԹ]) և «հանդերձեալ էր փոխել զկենցաղս» (Ա 328) երկրնորանքի պարագայում, թվում է, պետք էր գերադասել առաջինը, սակայն հունարենը (α.3.30.1.1-2 μεταλλάττειν τὸν βίον) հուշում է, որ «զկենցաղս» ուղիղ խնդիրը պատճենում է հունարենից, իսկ

«ի կենցաղոյս»-ը՝ խմբագրի ձեռքով շարահյուսական անհարթությունը շտկելու արդյունք:

Բազմաթիվ տարընթերցումներ պարզապես գրչական սխալների հետևանք են, սակայն, օրինակ՝ «ի վերին խնամոցն» արտահայտությունը «յաստուածոցն աւգնականութենէ» փոխելը խմբագրական միջամտություն է ենթադրում:

Չնայած Միմոնյանն Ա բնագիրը կազմելիս մի շարք ձեռագրերի թվում բաղդատել է նաև ՄՄ 10448 (F) ձեռագիրը, տողատակում արտացոլել է միայն համեմատաբար ծավալուն տարընթերցումները, մինչդեռ հունարեն բնագրի (Ա և Բ խմբագրությունների) հետ բաղդատություն գրեթե արված չէ:

Նոր բաղդատությունը թույլ կտա կազմել նախակեղառեցիական բնագիր, որն ավելի մոտ կլինի նախնականին՝ բուն թարգմանությանը. ընդ որում հունարեն սկզբնագրի համեմատ չեզոք տարընթերցումների դեպքում (օրինակ՝ «ազատեցից»/«ազատ առարից», «յատակ»/«ականակիտ») գերադասելի կհամարենք «միջանկյալի» ընթերցումը՝ այդու ստանալով մի նոր բնագիր:

Նշենք թարգմանության որոշ ուշագրավ լեզվական առանձնահատկություններ:

Հետևյալ օրինակները կարելի է բնորոշել որպես հայացման փաստեր: Պարսից սատրապները (σατραπης) թարգմանության մեջ «նախարար» են (օրինակ՝ ա.1.23.2.3 – [ԿԳ, Ա 117], ա.1.37.8.5 – [ՃԶ, Ա 147], ա.2.7.9.1 – [ՃԾԱ, Ա 194], ա.2.10.1.1, Բ.2.10.4 – [ՃԿԲ, Ա 203] և այլուր): Հանդիպում է նաև նույն բառի «զաւրագլուխ» [Բ.2.23.12 – ՄԹ, Ա 252-ում «զաւրական»] թարգմանությունը: Եփրատը թարգմանված է «Արածանի» (Եփրատի արևելյան բազուկն է), իսկ Տիգրիսը՝ «Դիկաթ/Դկլաթ» (ա.2.9.4–5 [ՃԾԹ, Ա 200]):

Ուշագրավ է քերականական սեռը թարգմանության մեջ արտացոլելու հետևյալ անհաջող փորձը. ա.3.26.7.24 τοῖς θεοῖς πᾶσι καὶ θεαῖς χάριον ἔχω («չնորհակալ եմ բոլոր աստվածներին և աստվածուհիներին») - [ՄԾԶ, Ա 334] «աստուածոցն ամենեցուն և ամենուրհեաց/ամենուրհաց շնորհ ունեմ»:

Բերենք թարգմանական սխալի մեկ օրինակ: Ալեքսանդրի դին Մեմփիսից տեղափոխվում է Ալեքսանդրիա, և «առնէր նմա Պաղումէոս գերեզման յԱղէֆսանդրիա, որ այժմ կոչի Աղէֆսանդրի մարմին» ([ՄԶԳ, Ա 250]). վերջին բառը տարօրինակ է. Տիլմա-ն (ա.3.34.6.2, այստեղ՝ «շիրիմ, մահարձան») հավանաբար շփոթվել է ԾՊԱ-ի հետ:

Թարգմանիչը փոխառել կամ պարզապես տառադարձել է (երբեմն՝ աղավաղված ձևով) մի շարք հունարեն բառեր: Աստղանիշով նշել ենք այն բառերը, որոնք բառարաններում արձանագրված չեն կամ չկան հունարեն խմբագրություններում.

[Ա] «Երեննեայ» (Ա 70-ում՝ «Էբեննայ») – ա.1.1.3.7 ἐβεννίος («Եբենոսի փայտից»),

[Ա, Դ] «լեկան/լական» (Ա 70) – α.1.1.3.5, 7, 1.3.1.2, 4, β.1.1.14, 15, 16, 1.3.2 λεκάνη («տաշտ»),

[Բ] «էսպրատորակտորէս*» (Ա 70) – α.1.2.1.2, β.1.2.1 ἔξπλωράτορες¹⁸,

[Է] «լականագէտ» (Ա 74), հմմտ. α.1.1.4.1, β.1.1.15 λεκανομαντεία («տաշտի մէջ ջուր լցնելով գուշակութուն», բառացի՝ «տաշտագուշակութուն»),

[Ը] «ամարինարինէ*» (Ա 74. ճիշտ տառադարձելու դեպքում կլինէր «ադամանտինէ»), հմմտ. β.1.1.20 ἄδαμαντίνη («պողպատյա». լուսնի որոշիչն է),

[Ը] «էմատիտէ*» (Ա 74-ում՝ «էմարիտէ»), հմմտ. β.1.1.21 αίματίτης («արյունոտ». Արեսի՝ Մարս մոլորակի որոշիչն է),

[Ը] «սոփիտէ*» (Ա 74-ում՝ «սոփրիտէ»), հմմտ. β.1.1.21 ὀφίτης («օձային». Կրոնոսի՝ Սատուրն մոլորակի որոշիչն է),

[Ը] «լիկլիմնա» (Ա 74) – β.1.1.22 λύγδινος («ամրմարի պէս սպիտակ»),

[ԺԳ] «բիրբոս/բիրբոս» (Ա 79) – α.1.8.2.2, β.1.8.13 βίβλος («պապիրոս, փրբ»),

[ԻԵ] «գալոս» (Ա 89) – β.1.12.9 γάλλος («ներքինի»),

[ԼԴ] «լիբեռնայս» (Ա 123) – α.1.26.3.1 λίβερνα¹⁹ (լատ. liburna, «թեթև ուղանակ»)՝ կիբուռնիայից [ներկայիս Խորվաթիայից], որտեղից Օգոստոս կայսրը փոխառել էր նավերի այդ տեսակը),

[ԼԴ] «հիպոնոս» (Ա 128) – α.1.31.9.6 ὑπόνομοι («ստորգետնյա ջրատարներ»),

[ԼԷ] «արթոսյ արարեայ» (Ա 132) – α.1.32.13.1 ἀθηροποιησάμενοι («փոխինդ պատրաստելով»),

[ԼԹ] «որելիկ/յորելիկ*» (Ա 133) – α.1.33.6.2, β.1.33.23 ὀβελίσκος («քարե կոթող»),

[ՃԺԱ] «սնդմայ» (Ա 154) – հավանաբար՝ *σύνδεσμος («կապանք», հունարեն խմբագրութուններում նման բառ չկա),

[ՃԻԸ] «ելատէ*» (Ա 172) – α.1.46a.8.42 ἐλάτη («եղևի»),

[ՃԾ] «սկետեայ» (Ա 193) – α.2.7.2.1-2 σκῦτος («կաշեփոկ»),

[ՃԶԲ] «պելեկան / գպելեկն» (Ա 220) – α.2.15.10.3 τὴν πεύκην («սոճու տեսակ», պահպանված է հունարեն հայցական հոլովի ν / -ն վերջավորութունը),

[ՄԹ] «կանափտիովն*» (Ա 253) – β.2.32.8 Ἄναφνητόν (բացառիկ բառ՝ հեթիաթային ծառի անուն),

¹⁸ Հատվածն է՝ «որք հոովմայեցիսն կոչէին էսպրատորակտորէս, և առ հայս լրտեք», հունարենում էլ սսված է, որ այդ լատիներեն բառին (exploratores) համապատասխանում է հունարեն «գրտեսներ»-ը (κατάσκοποι):

¹⁹ Այլուր (α.1.34.1.2) քարգմանված է «պատերազմիկ/պատերազմական նա» ([ԴԵ], Ա 136):

[ՄԹ] «դանդակետա*» (Ա 255) – β.2.33.13 δάνδηκες (բացառիկ բառ՝ հեքիաթային գազանի անուն),

[ՄԹ] «ստաֆոլիկ» (Ա 257, նույնն է՝ «ստախը», իրանական ծագման բառ՝ «զմուսի ծառը, յուղը կամ խեփը», տե՛ս Աճառյան, ԱԲ) – *στακτική, հմմտ. β.2.36.5 στακτή,

[ՄԹ] «փոկաս / փովկաս*» (Ա 261) – β.2.37.14 φώκας («փոկ» բառի հոգնակի հայցականի ձևն է, հմմտ. նԲՀԷ փոկ),

[ՄԻԱ] «բրաֆմանֆ*» (Ա 276) – α.3.5.2.1, β.3.5.1 Βραχυμᾶνες (հնդկական բրահմանների ներկայացուցիչներ),

[ՄԻԴ] «կերաստֆ*» (Ա 286) – [*κεράσται?] V. XIX.31 (p. 199) cerastae²⁰ (խնդր առասպելական կենդանիներ, բառացի՝ «պողպղորներ»),

[ՄԻԴ] «մերոբաղանու / միրաբաղանու» (Ա 293) – α.3.17.27.5, β.3.17.12 μυροβάλανος (մի տեսակ բույս, որի յուղից օձանելիք են պատրաստել),

[ՄԻԴ] «գղալֆ*» (Ա 297) – *γλαύξ («բու»),

[ՄԻԷ] «սկիտալֆ*» (Ա 299) – σκυτάλαι α.3.18.6.2 («մահակներ»),

[ՄԻԷ] «հոռմայ» (Ա 299) – α.3.18.7.4, β.3.18.16 ὄρμαθούς («շարաններ»),

[ՄԷԷ] «ունիոն/ունիովն*» (Ա 308) – οὐνίων α.3.22.2.3, [ՄԻԶ] «յունիսեայ / յունիովնաց» (Ա 316) – α.3.23.10.2 δι' οὐνίωνων, β.3.23.35 δι' ὠνίων (անհասկանալի բառ, երևի՛ քարի տեսակ),

[ՄԿԱ] «տոֆսական դեղ» (Ա 333-ում՝ «դոֆսական դեղ») – α.3.31.3.1 τοξικὸν φάρμακον («թույն»),

[ՄԶԲ] «մնետիովտական*» (Ա 349) – α.3.34.4.2 νησιωτικὸν («կղզիական»):

Թարգմանիչը նաև ստեղծել է մի շարք նոր բառեր՝ պատճենելով դրանք հունարենից.

[Բ] «խոռհրդաբեր*» (Ա 70) – βουληφόρος (Հոմերոսի «Իլիականի» 2.24-ից քաղվածքի մեջ է, որը բացակայում է հունարեն 2 խմբագրությունից էլ),

[Է] «երազագլտֆ» (Ա 74) – β.1.4.12 ὄνειροπόλοι,

«երազափորոնիսի» (Ա 75) – β.1.5.2 ὄνειροπολία,

[Է] «երազադաս» (Ա 74) – α.1.4.3.2 ὄνειροκρίτης,

²⁰ Բառը հունարեն խմբագրություններում չի պահպանվել, այլ միայն լատիներեն տառադարձմամբ՝ Հուլիոս Վալերիոսի Դ դարի թարգմանության մեջ, տե՛ս Iuli Valeri Alexandri Polemi Res gestae Alexandri Macedonis, translatae ex Aesopo graeco, recensuit Bernardus Koebler, Lipsiae, 1888:

[Է, ԻԴ, ՁԵ, ՃԻԱ] «նշանալոյծ» (Ա 74, 89, 129, 163) – α.1.4.3.2-3, β.1.4.12; α.1.11.3.3, β.1.11.7; α.1.32.4.3, β.1.32.18; α.1.42.7.1, β.1.42.18 ó σημειολύτης,

[Է] «ծննդաբան» (Ա 74) – α.1.4.3.3 γενεθλιαλόγος, β.1.4.12-13 γενεθλιολόγος («ծննդան օրվա հիման վրա բախտագուշակութուն անող»),

[Է] «ժամադէտ»²¹ (Ա 74) – α.1.4.6.3, β.1.4.19 ώροσκοπος,

[Ը] «սամնովնագէտ» (Ա 74) – α.1.4.3.3 άμουμάντις,

[ԺԴ] «նախընթաց կարապետ»²² (Ա 76) – β.1.6.10-11 πρόδρομος,

[ԺԶ] «կնքոց» (Ա 79) – β.1.8.14 σφραγιστήρ («կնքով մասանի»),

[ԺԷ, ՀԷ, ՁԸ] «խոյեղիւր*» (Ա 81, Ա 126, Ա 132) – α.1.25.5.5 κριοκέρατον, α.1.30.6.1, β.1.30.19; α.1.33.2.1 μηλόκερωσ («խոյի եղջուր-ներով»),

[ԻԲ] «երկուրբն» (Ա 88) – α.1.10.3.4, β.1.10.12 δίχηλος («երկճղի [օձի լեզուն]»՝ չղծո «կտրել, ճեղքել» բայից է շփոթված չէլոս «շրթունք» բառի հետ),

[ԺԸ] «յառաջագրեմ» (Ա 81) – β.1.9.8 προμηνύω («նախապես ազդարարել»),

[ԻԷ] «պսակագգեստութիւն» (Ա 92-ում՝ «պսակագգեստութիւն») – α.1.13.2.2, β.1.13.6 στεφανηφορία,

[Լ] «աշակետակից» (Ա 93-ում՝ «աշակետ») – α.1.13.5.3, β.1.13.22 συμμαθητής,

[ԽԸ] «բռնամահ» (Ա 106) – α.1.17.4.2 βιοθανατήσας, β.1.17.12 βιοθάνατος,

[ԾԵ] «տանաբայարար» (Ա 113) – α.1.19.6.2 νεωκόρος,

[ԾԸ, ՃԶԷ] «կիսախոյիսող» (Ա 114, Ա 226, հմմտ. Մովս. Խոր. Գ 32) – α.1.21.4.2, β.1.21.11; α.2.16.7.1, β.2.16.30 ήμισφαγής

[ԿԸ] «երկարդնեայ» (Ա 119) – α.1.24.7.1 διβολίς («երկսայրի»),

[ԿԷ] «հանդիսադիր» (Ա 119-ում՝ «հանդիսակից») – β.1.24.8 άγωνοθετών («մրցախաղեր կազմակերպող»),

[ԿԹ] «թագատուրեմ*» (Ա 121) – β.1.24.29 βασιλικῶς,

[ՀԱ] «ինքնակամ» (Ա 122-ում՝ «ինքնավար կամամ») – α.1.25.2.3, β.1.25.9 αὐθαίρετοι,

[ՀԱ] «աստուածաւաք» (Ա 122, հմմտ. Մովս. Խոր. Գ 358) – β.1.25.10 θεοπέμπτος,

²¹ Հետազայում այս բառը բազմիցս օգտագործել է Անանիա Շիրակացին:

²² Պատճենումը լրացված է լեզվում եղած «կարապետ» բառով: Սա հունարեն բառը նորաստեղծ և գոյություն ունեցող հունանիշ բառերով բարգմանելու տիպիկ օրինակ է:

- [2Ա, ճԽԴ] «Աշապուշ» (Ա 125, Ա 188) – α.1.30.5.2, α.2.4.5.3
 օւնիմոստոս, β.1.30.16 օւնիմոնոնոստոս,
 [2Է] «խոյեղիւր*» (Ա 126-ում «եղջիրս խոյոյ») – α.1.30.6.1, β.1.30.19
 օ միլօկերոս,
 [2Է] «հինգալատար» (Ա 121) – α.1.30.6.5 πενταλόφος,
 [2, 2Ե] «տեղագրեաց»²³ (Ա 127, 129) – β.1.31.16 օչորոգրօֆսե;
 α.1.42.4.1 օչորոգրօֆսան,
 [2Բ] «ջրամահոս» (Ա 128) – β.1.31.39-40 օծրոցօս օրօս,
 [2Թ] «նեւքնագիր*» (Ա 133) – α.1.33.6.5 օքրագրօ («մակագրօն»),
 ուստի թարգմանությունը ճշգրիտ չէ),
 [2Թ] «մեհեմայիմ գրով» (Ա 133) – α.1.33.6.6 օքրատօիս գրօմատօ
 («քրմական/ սրբական գրերով»),
 [2Թ] «նախերևեցիում*» (Ա 133) – α.1.33.7.1 օքրօֆե,
 [2Գ] «Անտրամեյի*» (Ա 135) – α.1.33.11.1 օլսօն («անվիշտ»),
 [2Գ] «որ բերէր յինքան» (Ա 136) – α.1.33.13.5 օմօքրօ («ման», ան-
 հաշոյ թարգմանություն է բառի կառուցվածքը տառացի արտացոլելու փորձ),
 [2Է] «դոնարաշուրջ» (Ա 139) – α.1.34.7.2 օսքատօ,
 [2Է] «դոնարագնաց» (Ա 139) – α.1.34.8.1 օսքօքատօ,
 [2Է] «գաշաբեր» (Ա 139) – α.1.34.8.2, β.1.34.20 օսօրօ,
 [ՃԲ, ՃԴ] «աւագակապետ» (Ա 143, 145) – α.1.36.3.4, β.1.36.13;
 α.1.37.5.2, β.1.37.16 օրքիլիստօիս,
 [ՃԸ] «մեծախոնորիմ» (Ա 150-ում «մեծ խոնոնորիմ») – α.1.39.1.3,
 β.1.39.3 մեգալօօրօսօնի,
 [ՃԸ] «կարասեկիր» (Ա 152) – α.1.39.5.4, β.1.39.17 սքեւօօրօ,
 [ՃԺԲ] «անպատերազմափորձ» (Ա 155) – α.1.40.3.5 օքրօօքրօ,
 [ՃԺԲ] «աւագակապից» (Ա 155) – *սլլիստօիս (հմմտ. այդ բառի նկա-
 րագրական թարգմանությունը [ՃԳ] Ա 143 «որ ընդ քեզ եմ աւագակապից
 ֆոց» – α.1.36.5.2–3 տօիս օստօիս սլլիստօիս, β.1.36.18 տօիս սլլիստօիս սօս),
 [ՃԺԴ] «գերանդագն» (Ա 156) – α.1.41.2.2 օքրօֆօրօ,
 [ՃԻԵ] «ամբախաւ» (Ա 167) – α.1.45.1.4 Փօիքիլօլօ («Փերսի գու-
 շակություններն արտաբերող». Ապոլլոնի Փերսու մականունը նշանակում է «մա-
 քուր, պայծառ»²⁴),
 [ՃԻԵ, ՄՁԲ] «գիտանոց» (Ա 167, 349) – α.1.45.1.5; α.3.34.2.1 մանտօն
 («պատգամատուն»),

²³ Հմմտ. Աշխարհացոյց, «Աշխարհագիր», Հատած 2 («տեղագրօն»):

²⁴ ՆԲՀԼ-ի «արդարախօս, ճշարտախօս» բացատրությունը ընդհանուր, կոնտեքստային բնույթ ունի:

- [ՃԻԵ] «եռոտանի» (Ս 167) – α.1.45.2.1 τρίπους,
 [ՃԻԶ] «երկայնահատ*» (Ս 168) – β.1.46.12 μακρότομος,
 [ՃԻԷ] «բազմախողխող» (Ս 169) – α.1.46.12.1 πολυσφαγής,
 [ՃԻԸ, ՃԻԿ, ՃԻԼ, ՄԶ, ՄԼԷ, ՄԾԶ] «հանգիտաստուած» (Ս 170-ում՝ «հանգիտասպատի, աստուածասպատի», Ս 205, Ս 238, Ս 249-ում՝ «հանգիտաստուածական», Ս307-ում՝ «հանգոյն աստուածոց», Ս 324) – α.1.46 a.4.1; α.2.10.7.3; α.2.20.9.5, β.2.20.32; α.2.22.12.1; α.3.26.7.37 ἰσόθεος,
 [ՃԻԸ] «սկզբնասեր» (Ս 171) – α.1.46a.4.3 ἀρχέγονος («նախածին, սկզբնական»),
 [ՃԻԸ] «զուարակաշէն*» (Ս 171) – α.1.46a.5.2 βοόκτιστος («կովի հիմնած [ԹԵԲԵ ՔՊԿՔՐ]»),
 [ՃԻԸ] «ծննդապետ*» (Ս 171) – α.1.46a.8.2 γενεάρχης («ցեղապետ»),
 [ՃԻԸ] «փրփրածին» (Ս 171) – α.1.46a.8.10 ἀφρογενής (Ափրոդիտեի մակդիրն է),
 [ՃԻԸ] «կշտագող» (Ս 171) – α.1.46a.8.11 κλεψικοΐτης («ամուսնուիջուն գողացող, շնացող»),
 [ՃԻԸ] «դարանապետ» (Ս 173) – α.1.46a.8.74 λοχαγός («[դարանակալող] ջոկատի հրամանատար»),
 [ՃԼԱ] «կիսակէզ» (Ս 174) – α.1.46a.9.34 ἡμίφλεκτος,
 [ՃԼԲ] «ի բաց ջնջեաց» (Ս 175) – α.1.46a.10.20 ἀπήλειπεν,
 [ՃԼԳ] «պարսպամարտ» (Ս 175) – *τειχομάχης,
 [ՃԼԹ] «հնքնահաճոյ հպարտութիւն» (Ս 182) – α.2.2.6.3 ἀθάδεια («հնքնադոհութիւն»),
 [ՃԽԴ] «բազմացորեան» (Ս 189) – α.2.4.9.1 πολύπυρος,
 [ՃԽԶ] «վարդապետանոց» (Ս 191) – α.2.5.9.4–5 παιδευτήριον,
 [ՃՀԶ] «խորայորձան» (Ս 213) – α.2.14.1.5 βαθύρρους,
 [ՃԶԶ] «նորապաղ» (Ս 226) – *νεοπαγής,
 [ՃԶԶ] «ամենագործ» (Ս 226) – β.2.16.23 πανουργικός («նենգ, շարահնար»),
 [ՃՂԲ] «տասնայարկ» (Ս 231) – α.2.18.1.2–3 δεκάστεγος,
 [ՃՂԳ] «ոսկիանակ» (Ս 232) – β.2.19.13 χρυσίον («ոսկեդրամ, ոսկուցիք»),
 [ՃՂԵ] «մետանաս*» (Ս 233՝ «մեծավնաս», հավանաբար սկզբնապես՝ «մտավնաս») – β.2.20.2 φρενοβλαβής («միտքը վնասված, խելագար»),
 [ՃՂԹ] «հանգիտակշիռ» (Ս 244) – α.2.21.16.4 ἰσόσταθμος («հավասար քաշ ունեցող»),

- [ՄԵ] «հանգիտամէտ» (Ա 249-ում՝ «հանգիտապատի») – α.2.21.16.4
 ισόρροπος («համապատասխան, հավասարազոր»),
 [ՄԸ] «ամենայականող*» (Ա 250) – α.2.22.15.1 παντέφοπος («ամենա-
 դեպ»),
 [ՄԸ] «մորթագգեստ, ձկնակեր» (Ա 260) – β.2.37.11–12
 δερματοφόροι, ιχθυοφάγοι,
 [ՄԻԱ] «մերկիմաստակեր»²⁵ (Ա 276) – α.3.5.2.1, β.3.5.5
 γυμνοσοφισταί,
 [ՄԻԳ] «մերկավերարկու» (Ա 276) – α.3.5.1.2, β.3.5.16 γυμνοπερίβολος,
 [ՄԻԴ] «ձիագետի» (Ա 284) – α.3.17.14.4 ἵπποπόταμος,
 [ՄԻԴ] «ալագաւոյգ*» (Ա 286) – α.3.17.18.2 ἀμμοδύτας («ալագաւոյգ»՝
 մի տեսակ օձ),
 [ՄԻԴ] «ոնգեղջիւր» (Ա 286) – α.3.17.20.1 ρινόκερωτες,
 [ՄԻԴ] «կարճագիւր» (Ա 287) – α.3.17.20.3 σκορπίουροι («կարճաւոյ-
 շեր», ուստի ճիշտ չէ նՅՀԼ-ի բացատրությունը՝ «կենդանի ինչ որոյ կարճ է
 ազին»),
 [ՄԻԴ] «եզնախոյժ և զուարակափեղ» (Ա 287) – α.3.17.20.3-4 βούκριοι
 καὶ ταυρελέφαντες,
 [ՄԻԴ] «փոկոտուն» (Ա 287) – α.3.17.20.4 ἵμαντόποδες («կաշեփոկերի
 նման բարակ ոտքերով»),
 [ՄԻԴ] «շնակափափ» (Ա 287) – α.3.17.20.4 κυνοπέδικες,
 [ՄԻԴ] «բռնածանի» (Ա 288) – Iulius Valerius III.20 odontotyrannus
 (հունարենն աղճատված է, սակայն ուշ բյուզանդական չափաձո խմբագրու-
 թյունն ունի Ὀδοντοτύραννος, Recensio Byzantina poetica 408),
 [ՄԻԴ] «գիւրաղուտ» (Ա 289) – α.3.17.21.2 νυκτάλωπες
 (νυκταλώπεκες [?]),
 [ՄԻԴ] «յաղթակիր» (Ա 294) – α.3.17.33.3 νικηφόρος («հաղթանակ բե-
 րող»),
 [ՄԻԵ] «ինքնաբոյս» (Ա 297) – *αὐτοφυής («բնական, անտաշ [քար]»),
 [ՄԻԶ] «առնապատկեր» (Ա 298) – α.3.18.4.2 ξόανον (հմմտ. [ՄԼԷ]՝ 308
 «մարդապատկեր» - β.3.22.7 ἀνδριάς),
 [ՄԻԵ] «բրդաւաձոյլ» (Ա 299) – α.3.18.7.3 ὀλοσφύρητος («միաձուլ, միա-
 գանգված»),
 [ՄԼԵ] «բիրեղաբեր*» (Ա 305) – α.3.21.1.2-3, β.3.21.3
 κρυσταλλοφόρος,
 [ՄԼԵ] «բարձրածայր» (Ա 305) – α.3.21.1.3-4, β.3.21.4 ὑψηπέτης,

²⁵ Հմմտ. Աշխարհացոյց, «Աշխարհի ընդհանուր Ասիոյ», ԽԱ («մերկիմաստակը»):

- [ՄԼԶ] «շաղապատեցան» (Ա 307-ում՝ «շաղեպալ պատեցան») – α.3.21.7.3, β.3.21.17 περιεπλάκησαν,
- [ՄԼԷ] «ոսկիալարկ» (Ա 308-ում՝ «ոսկիազարդ յարկ») – α.3.22.2.2, β.3.22.3–4 χρυσόροφος,
- [ՄԼԷ] «փոկակապ» (Ա 308) – α.3.22.2.4 ἱμαντόδετος,
- [ՄԼԹ] «աղապոյն քար» (Ա 309) – α.3.22.7.2 ἀερίτης λίθος (թանկարժեք քարի մի տեսակ է, մակդիրը՝ «օղեղեն», հունարենում էլ հազվագյուտ բառ),
- [ՄԽ] «պարսկայկորոյս և հնդկավան» (Ա 311) – α.3.22.12.1–2, β.3.22.31 ὁ Περσολέτης, ὁ Ἰνδολέτης («պարսիկներին կորստյան մատնող», «հնդիկներին վանող»),
- [ՄԽԶ] «բազմաբանք» (Ա 316) – α.3.23.10.2 πολυτάλαντος,
- [ՄԽԶ, ՄԽԷ] «աստ(ե)ղանահանչ» (Ա 316, 317) – α.3.23.10.3, β.3.23.36; α.3.24.1.4 ἀστεροφεγγής,
- [ՄԽԶ] «բոլորածիրան*» (Ա 316) – α.3.23.10.3, β.3.23.36 ὀλοπόρφυρος,
- [ՄԾԸ] «շնագուրխ» (Ա 326) – α.3.28.2.4, β.3.28.4 κυνοκέφαλος,
- [ՄԾԸ] «ծակասոյգֆ» (Ա 326) – β.3.28.6 τρωγλοδύται («անծակաբնակներ»),
- [ՄԾԹ, ՄԾԸ] «շրջաշափուրին / շրջաշափումն» (Ա 320 326) – α.3.25.6.1–2, β.3.25.18; α.3.28.3.2 περίμετρον («պարագիծ»),
- [ՄԾԶ] «հանդէս մերկակրթութեան» (Ա 324-ում՝ «մերկամարտութեան») – α.3.26.7.40 ἀγῶνα γυμνικόν,
- [ՄԾԸ] «լորանոց» (Ա 327) – α.3.28.8.1 ὀρτυγοτροφεῖον («լոր պահելու վանդակ»),
- [ՃԾԹ], [ՄԿԱ] «անբալ ցամաք» (Ա 194, 332) – α.3.31.1.4, β.3.31.4 Ἥπειρος («մայրցամաք, ցամաք», նաև՝ Հունաստանի մարզերից մեկի անունը՝ էպիրոս),
- [ՄՀ] «միայնահանդերձ*» (Ա 340) – α.3.32.13.3 μονοχίτων («միաքիտոս»),
- [ՄՀԱ] «հնաճու*» (Ա 342) – *ἀρχηγός²⁶ («առաջնորդ», թարգմանությունը բռնագրքսիկ է՝ հիմնված առաջին օրջ բաղադրիչի «հին» իմաստի վրա, մինչդեռ սովյալ դեպքում այն «իշխանություն» է նշանակում):
- Ուշագրավ բառեր են «հրմանոյլ» (Ա 187, Ա 244) – α.2.3.9.3, α.2.21.14.4 ἰέρεια («քրմուհի») և «շինաան» ([ԺԳ]՝ Ա 77) – β.1.13.9 οἰκουμένη («աշխարհ, բնակեցված [երկիր]»):

²⁶ Հունարեն բնագիրը խաթարված է, ուստի բառը վերականգնված է: Այս զուգահեռը տե՛ս ԱԲՀԼ-ում:

Կան տառացի թարգմանություն դեպքեր, որոնք կարելի է բնորոշել որպես իմաստային պատճենում, իսկ որոշ դեպքերում՝ սխալ: Նեկտանեբոսը մեռնելուց առաջ ասում է «բախտս բացել եմ» (β.1.14.22 ἐμοιρολόγησα ἔαυτόν), բայց թարգմանության մեջ կարդում ենք՝ «բաժանեցայ զանձն իմ» (ԼԳ, Ա 97-ում տարընդերցում է՝ «բաժանեցին... զանձն իմ»): Շփոթության պատճառն այն է, որ μοῖρα բառը նշանակում է և՛ «մաս, բաժին», և՛ «ճակատագիր»: Նաև հենց հաջորդ տողում μοῖρα թարգմանված է «բաժ»:

[ԼԷ]-ում Արիստոտելը հարցնում է աշակերտներից մեկին (նրանց թվում, բացի Ալեքսանդրից, կային և այլ արքայազուհիներ), թե ի՞նչ կտա իր ուսուցչին, եթե ժառանգի հոր թագավորությունը (α.1.15.2.2, β.1.16.6 τὸ βασιλειον): Հունարեն բառի առաջին իմաստն է՝ «թագավորական պալատ», որը սխալմամբ նախընտրելով թարգմանիչը գրել է «զարբունիս»:

Արտառոց է «ցուրտ ջուրք աղբերացով» (ՄԹ Ա 258 – β.2.36.14–15 ἐν ὕδατι ψυχρῷ πηγαίῳ) արտահայտություն վերջին բառը «աղբեր»-ի հոգնակի սեռականի («աղբերաց») անհաջող կիրառությունն իբրև ածական՝ գործիական հոլովով (հունարենում πηγαίῳ ածականն ածանցյալ է πηγῆ «աղբյուր» բառից): Ի դեպ, «միջանկյալում» կարդում ենք «աղբերով»:

Եգիպտոսի Սեսոսքուսիս արքան հարցնում է Ալեքսանդրին՝ արդյո՞ք նա կարող է տեղափոխել իր տեսած լեռը: Պատասխանն է՝ Օὐ δύναμαι (α.1.33.10.3՝ «Չեմ կարող»), իսկ թարգմանիչը ժխտական օՍ-ն հասկացել է որպես հարցական օՍ («ո՞ւր, ո՞րտեղ») և թարգմանել «ո՞ւր կարեմ» ([ԴԲ] Ա 134):

Թարգմանություն մեջ կան աղավաղված տեղիներ, որոնք փոխում են բնագրի իմաստը: Այսպես, [ԼԶ] գլխում (Ա 101) Դելփիի պատգամախոսը Փիլիպպոսի հարցին, թե իրենից հետո ով է թագավորելու, պատասխանում է՝ նա, ով ցլագլուխ ձին հեծած կանցնի Պելլա քաղաքի միջով (α.1.15.1.3-4, β.1.15.5 διὰ μέσης τῆς Πέλλης): Իսկ թարգմանություն մեջ դարձել է «ընդ ելլադայ / ելլադացուց»²⁷:

Համառոտ խմբագրությունը

Գլուխների բաժանում չունեցող համառոտ խմբագրությունը, որն առանձին հրատարակության ենք պատրաստել, պահպանվել է 15 ձեռագրով: Դրանցից երկուսը թվագրված չեն.

ՄՄ 1449 (1656 թ., 269ա–336ա), ՄՄ 1781 (1765 թ., 7ա–62ա), ՄՄ 1782 (1652 թ., 2ա–61ա), ՄՄ 3387 (1635 թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 6ա–176ա), ՄՄ 3981 (ԺԼ դար, ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–61ա), ՄՄ 7031 (1709 թ., 4ա–85բ), ՄՄ 8003 (ԺԹ դար, 60ա–170ա), Վնտկ. 893 (1665 թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 1–251),

²⁷ Թարգմանության մի շարք սխալներ նշված են Տաշյանի գրքի վերջին գլխում, էջ 212–270:

Վնտկ. 1107 (ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–159բ), Վնտկ. 1489 (1673 թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–125բ), Վնտկ. 1905 (ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–45ա), եղմ. 1080 (ժՁ դար, ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–57ա), Վիեն. 370 (1658 թ., 1ա–112ա), ՍՊբ ԱԳ ԱրՄ. H.C. 38 (1653թ., ամբողջ ձեռագիրը՝ 1ա–154բ), Բուլ. 805²⁸ (1535 թ., 1ա–102բ): Վերջինս թվագրվածներից ամենավաղն է:

Հրատարակության համար օգտագործել ենք չորս ձեռագիր՝ մեկը ժՁ, երեքը՝ ժէ դարի (ավելի վաղ թվագրված ձեռագրեր չկան). Բուլ. 805 (նկարագարող է, գրիչը, ծաղկողը և ստացողը հայտնի բժիշկ Հովասափ Սեբաստացին է), ՄՄ 3387 (նկարագարող է, նկարների տեղադրությունը, թեմաները և պատկերազրույթները, ինչպես նաև դրանց կցված մակագրությունները գրեթե նույնանուն են Բուլ. 805 ձեռագրի հետ), ՄՄ 1782 և ՄՄ 1449 (հաճախ համահունչ է ՄՄ 1782-ին):

Բուլ. 805 և ՄՄ 3387 ձեռագրերում շատ մանրանկարներ ամբողջական էջեր են զբաղեցնում: Բեռլինի ձեռագրի՝ բնագիրը պարունակող 204 էջից նկարագարող են գրեթե կեսը՝ 81 էջ²⁹, ընդհանուր առմամբ այն ունի 120 պատկեր:

Ինչպես և Ա խմբագրության մեջ, համառոտի վերջում առկա են հաշատուր Կեչառեցու հեղինակած՝ ճոխ ու կանոնավոր գրաբարով գրված չորս բարառնությունները և Քրիստոսի հետ Ալեքսանդրի համեմատությունը՝ «Եթէ առ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս որպէս վերաբերի», նաև՝ «Եթէ ո՞րպիսի բանս խրատու խաւսեցեալ հանճարեղն Ալեքսանտրոս»³⁰: Նշված հատվածները Կեչառեցու բնօրինակի համեմատ քիչ են համառոտված:

Համառոտ խմբագրությունն ունի նաև «միջանկյալի» մեջ առկա հավելումները՝ նախավերջին [ՄՁԵ]³¹ գլխում ներմուծված՝ Կեղծ-Մեթոդիոսի «Հայտնությունից» քաղված հատվածը, որում բնութագրված ու թվարկված են երկաթե դռան հետևում Ալեքսանդրի փակած ազգերը, մեկ այլ հատված՝ Եգիպտոսում

²⁸ Այս ձեռագիրը մատչելի է առցանց. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN682400300&PHYSID=PHYS_0013&DMDID=DMDLOG_0003&view=overview-toc

²⁹ Մյուսը՝ ՄՄ 3387 (1635 թ., քթ. 6ա–176ա), «գրեթե ամեն էջի վրա» ունի մակագրություններով մանրանկարներ. տե՛ս Հայկական խմբագրություններ, էջ 38: Իրականում նույննան՝ մոտ 120 պատկեր ունի իր 341 էջերի վրա: Միմոնյանի նկարագրած ձեռագրերի թվում մանրանկարներ ունեն սասը:

³⁰ Այս փոքր բնագիրը հրատարակված է նաև Հայկական խմբագրություններում (էջ 495–497, Հավելված Գ)՝ Վնտկ. 424 (B) ձեռագրից. այդ մասին տե՛ս էջ 619–620, ծան. 5: Միմոնյանը տեղեկացնում է, որ Ա խմբագրության մյուս ձեռագրերից այն բացակայում է: Թրյանցի կարծիքով՝ այդ «նինգերոդ բարառնությունը» Կեչառեցունը չէ (Վենետիկ, 1842, էջ 195): Տաշյանը կիսում է այդ կարծիքը՝ վկայաբերելով նաև նրանում առկա մեջբերումը Կեղծ-Արիստոտելի «Յաղագս առափնութեան» երկից (Յ. Տաշեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 111–112): Միմոնյանը գաղափարական նմանություն է նկատում այդ բնագրի և հորենացու «Ողբի» միջև (Հայկական խմբագրություններ, էջ 620):

³¹ Բնագիր Ա.-ի գլխաբաժանումներն ուղղանկյուն փակագծերով նշել ենք նաև այստեղ:

երեմիա մարգարեի գերեզմանին Ալեքսանդրի այցելության, այնտեղի հրաշքների ու նրա նշխարները Ալեքսանդրիա տեղափոխելու մասին, և («միջանկյալի» համեմատ՝ կրճատված ու փոփոխված ձևով) մահամերձ Ալեքսանդրի նամակը մորը:

Ուստի «միջանկյալն» ու համառոտը սերում են մի չպահպանված բնագրից, որի մեջ արդեն ներմուծված են եղել Կեղծ-Մեթոդիոսից քաղված և երեմիա մարգարեի գերեզմանին վերաբերող հատվածները, իսկ համառոտին հավանաբար հետագայում կցվել են Կեչառեցու հավելումները:

Դիտարկենք Համառոտ խմբագրության մի քանի յուրահատկություններ.

Ա. Համառոտող-խմբագիրը բաց է թողել թարգմանության ծավալուն հատվածներ (օրինակ՝ [Գլ. ՃԻԸ], Ա. 169–173 Իսմենիաս երաժիշտի՝ Թեբեի մասին ողբը), իսկ երբեմն խտացրել է պատումը (օրինակ՝ [Գլ. ԿԳ]): Բաց է թողել առասպելների մասին ակնարկներ՝ [ՄԹ] «Լապիթաց և յուշկապարկաց կռիւ ...», «նոր ոմն Ողիսևս զՊենելոպայ սեղեխսն ... սպանանելով»:

Բ. Համառոտ խմբագրության մեջ երբեմն կան իմաստային փոփոխություններ: Օրինակ՝ [ՃԿԸ] գլխում Դարեհի նախարարներն իրեն նամակ են գրում և մասնավորապես հայտնում. «զՄիհրդատայ ֆոյր սպանին» (Ա. 207 = α.2.11.5.3 τοῦ Μιθριδάτου ἀδελοφῆν [...]), իսկ համառոտում «Միհրդատ սպանին»:

Գ. Առանձին հատվածներ ոչ թե համառոտված են, այլ փոխված. օրինակ՝ Գլ. [ԿԸ] և [ՀԷ]: Անգամ թարգմանությունից չժազող հավելում կա (Անտիոքի և Կարթագենի մեծությունը նշելուց հետո՝ «բայց յԱղէֆսանդրեայ .ե. յասպարէզ մեծ է քան գերկոսին») [ԶԳ]:

Դ. Համառոտ տարբերակվում որոշ տարրեր են ավելացված՝ շարադրանքին գեղարվեստական բնույթ հաղորդելու նպատակով.

[ՃՂԵ] գլխում Դարեհի մարդիկ՝ Բեսոսն ու Զառիվարդանը, ուզում են սպանել նրան. «Նի իբրև ետևս Դարեհն զչարսն, ասաց...» (Ա. 234): Համառոտողը փորձել է դրվագն առավել հուզիչ դարձնել. «Նի առեալ ի մէջ, և Դարեհն աղաչէր զնոսա...»:

[ԼԱ] գլխում Փիլիպոսին ցույց են տալիս «կարի մեծ» Յլալուխ ձիուն (Ա. 93): Համառոտում ավելացված է. «և ի վերայ գաւակին գլուխ ցլու... և բերաֆ նոր ծնեալ որդոյ թագաւորի: Նորածին է սա և նա»: Իսկ երբ Փիլիպոսը հրամայում է վանդակի մեջ դնել ձիուն և հանցագործների գցել նրան ի կեր (Ա. 94), համառոտում կարդում ենք. «Նի յերդս տանն տային զկերակուրն և փակեցին զդռն»:

[ՄԹ] գլխում «Նի նոքա ի կերակրոց զինքեանս արգելեալ՝ սատակեցան» (Ա. 256), իսկ համառոտում «Նի ինքեան զիրեանֆ ուտէին ի սովոյն»:

[ՄԺԵ] գլխում Ալեքսանդրը դուրս է գալիս Պովրոսի մոտից՝ «տեսանելով զպատրաստութիւն բազմութեան գազանացն» (Ա 270): Համառոտողը «ճոխացնում» է. «Եւ տեսանէր զամենայն պատրաստութիւն գազանացն անթիւ և մարդոյ, որ քան զաւագ անհամարս»:

[ՄՀԷ] գլխում, կտակը կազմելուց և Յուլիոսի (ԹԵ՛ Ա-ում, ԹԵ՛ համառոտում նա Ուղղոս է) ձեռքից կրկին թույն ստանալուց հետո, Ալեքսանդրը վերջին կարգադրություններն է անում իր մարդկանց (Ա 345): Համառոտում (նաև «միջանկյալում»՝ ՄՄ 10448, Թ. 223բ–224ա) մի այսպիսի դրամատիկ հավելում կա. «Իսկ Պերդիկաս և Պողեմէոս, որ ի մատն կային, իմացան զդանն Ուղղոսի և բռնեցին, զի ըսպանցեն շարաշար: Եւ Աղեկսանուր ձեռամբ ակնարկեաց, ասելով. «Զի՞նչ ազուտ է այժմն մահ դորա»»³²:

Համառոտում քանիցս հիշատակվում է «վերին օգնությունը», ինչը չկա Ա-ում.

[ԿԵ] (հմմտ. Ա 118). Ալեքսանդրը խոստանում է ոչ միայն այլևս պարսիկներին հարկ չվճարել, այլև տրվածը վերադարձնել «վերին ազնականութեամբն»:

[Ճ] (հմմտ. Ա 141). Ալեքսանդրը սպառնում է, որ, եթե տյուրոսցիներն իրեն չհնազանդվեն, կբնաջնջի նրանց «վերին ազնականութեամբն»:

[ՃԶ] (հմմտ. Ա 147). Ալեքսանդրը Դարեհին առանց կովի դավադրաբար իրեն հանձնել խոստացող դեսպաններին հակադարձում է՝ ասելով, որ պատրաստ է կովել «վերին ազնութեամբն»:

[ՃՂԱ] (հմմտ. Ա 230). Ալեքսանդրը խոսում է Դարեհի դեմ տարած իր հաղթանակի մասին՝ «Այժմ ես յաղթեցի ի վերին խնամոցն»:

[ՄԺԴ] (հմմտ. Ա 269). Ալեքսանդրը Պովրոսին գրում է կովելու իր պատրաստակամության մասին: Համառոտում ավելացված է. «և միտ ունիմ յաղթել ի վերին նախախնամոցն (տարընթ.՝ նախախնամութեամբն)»:

Ե. Համառոտ խմբագրությունը պահպանել է առանձին ընթերցումներ, որոնք ավելի մոտ են հունարեն սկզբնագրին, քան Ա խմբագրության համապատասխան ընթերցումները (այսինքն՝ վերջիններս հետագա խմբագրման արդյունք են): Ուրեմն համառոտության հիմքում թարգմանության նախնական վիճակին ավելի մոտ բնագիր է եղել: Մենք նկատել ենք հետևյալ դեպքերը՝

1. Համ. [Լ] «զուսումնակիցսն» = α.1.13.5.3 τοὺς συμμαθητάς // Ա 93 «զաշակերտս»,

³² ՄՄ 10448-ում շարունակություն էլ կա. «Բայց յետոյ ըմբռնեալ գնա Պողոմէոսի շարաշար մահուամբ տանջանամ դստն եքարձ ի միջոյ զնենգատորն և զդստն սպանողն մեծին Աղեկսանդրի»:

2. Համ. [լ] «Գեղրուս» (պահպանված է անգամ հունարեն հոգնակի հայ-ցական հոլովի վերջավորությունը) = α.1.15.1.1, β.1.15.1 εις Δελφους // *Ա 100* «Թեգրուս»,

3. Համ. [ձե] «թրթրեռացն» = α.1.37.4.1, β.1.37.11 τους γραμματηφόρους // *Ա 144* «զելիֆն»,

4. Համ. [ձժԳ] «կարծեցեալ» = α.1.41.2.1 οίομενοι // *Ա 156* «կարկեցեալ»,

5. Համ. [ձժԳ] «ընկնել» = α.1.41.2.2 κατανικᾶν // *Ա 156* «ընկրկել»,

6. Համ. [ձժԸ] «Իսկ Դարեհ դարձեալ **ճողպրեալ** զաւրս ժողովեալ» = α.1.42.1.1, β.1.42.1 Ὁ δὲ Δαρειὸς φυγῶν καὶ ἀνασωθεὶς ἐπεστράτευσε (ἐπεστράτευε) πλείους δυνάμεις // *Ա 161* «Իսկ Դարեհացիք և Դարեհ դարձեալ զաւրսն ժողովեաց»,

7. Համ. [ձժԳ] «Հոռոզոսն» // *Ա 161* «Հոռոզն», Համ. [ձՀԱ] «Հոռոզոսն» = α.2.12.3.2 Ῥοδογούνη // *Ա 208* «Հոռոզոսն»,

8. Համ. [ձժԷ] «ի խուժարութ ազգացն մեռան բիրք երկոտասան» = α.1.41.13.3-4 τῶν δὲ βαρβάρων ἐτελεύτησαν ἰβ' ἄνθρωποι // *Ա 160* «ի պարսկացն հարիր և քան հարս»,

9. Համ. [ձԻԱ] «Էփսոսիր» = α.1.42.9.2 Ἐκτορι // *Ա 134* «էսոս»,

10. Համ. [ձՀԵ] «Եմեդուս», *հմմտ.* α.2.14.1 Εὐμηλος // *Ա 212* «Մեդեդուս»,

11. Համ. [ՄԻԳ] «թագաւորութիւն» = β. 3.6.15 βασιλεία // *Ա 278* թագաւորն,

12. Համ. [ՄԻԿ] «արմուսն» = β.2.32.10 τους ἀγκῶνας // *Ա 253* «մատուսն»,

13. Համ. [ՄԻԳ] «բոսք» = α.3.17.22.2 νυκτικόρακες // *Ա 290* «բիրք»,

14. Համ. [ՄԻԿ] «կործանեցեր զյաղթութիւն մարաց և պարթևաց» = α.3.22.12.1, β.3.22.31 ὁ καθελὼν τρόπαια Μήδων καὶ Πάρθων // *Ա 311* «կործանեցեր զյաղթութիւն զմարաց և զպարսից և պարթևաց»:

Նախընտրելի ընթերցումների մի մասն առկա են նաև «միջանկյալ» խմբագրություններ:

2. Հատ ու կենտ դեպքերում թարգմանությունը և համառոտն ընդհանրություն են ցուցաբերում հունարեն տարբեր խմբագրությունների հետ, ինչը դժվար է բացատրել (գուցե պատահական զուգահեռություն՝ մը): Օրինակ՝

1. Համ. [ձԻԷ] «և ի դրուսն հուր վառել» = β.1.46.13 πῦρ δὲ ταῖς πύλαις προσάπτειν // α.1.46.5.5-6 πῦρ τε ταῖς πύλαις προσφέρεσθαι, *հմմտ.* *Ա 168* չիք, բայց միջանկյալում (*ՄՄ 10448*) «և հուր ի դրուսն մատուցանել»:

2. Համ. [ՄԾԲ] (Աղեքսանդրին ուղղված՝ ամազոնների նամակում). «զամբ ի դիմ նոցա յառաջ բիր **քսան**» = α. 3.25.8.1-2 ἐκπορευόμεθα ἐφ' ἵππων αἰ πλεῖσται μυριάδες κ' // *Ա 320-321*. «էլանեմք ընդդիմ նոցա հեծելս աւելի

ֆան գրիւս **Երկուասան**» = β.3.25.26-27 ἐκπορευόμεθα ἔφοιποι μυριάδες δῶδεκα:

Է. Հետևյալ օրինակում «նօթ» (այսինքն՝ նաւթ) բառը բնագրի մեջ է թափանցել հաջորդ կաֆայից՝ Համ. [ՃՂԵ] «մտին ի քաղաքն և լուցին ի քաղաքն նօթ և հրակէզ», հմմտ. Ա. 303. «մտին ի քաղաքն ... լուցին արտաքոյ ապարանս նոցա»: Իսկ կաֆայում այն հանդես է գալիս հետևյալ տարրնթերցումներով՝ «նաքթ» (ՄՄ 3387 ՄՄ 1449), «նաֆթ» (Բուլ. 805), «ֆնաթ» (Ա. 303), «ֆընաթ», «նֆաթ», «ֆնիաթ» (Ա.-ի այլ ձեռագրերում):

Մեկ այլ նման օրինակ կա.

Համ. [ՃՁԳ]. (Դարեհը նստած է, և հանկարծ Քսերքսեսի պատկերը վայր է ընկնում). «Նւ տրամեցաւ խիստ, սոմ առեալ, թէ չէ նշան բարոյ» // Ա. 221 չիք: Այս հատվածը բնագրի մեջ ներմուծվել է հաջորդ կաֆայից՝ «Դարեհ ընդ այն խիստ տրամեցաւ»:

Ը. Համառոտ խմբագրութեան լեզուն, չնայած որ թարգմանութեան հետևութեամբ հիմնականում կանոնավոր գրաբար է, ունի նաև միջին հայերեն բառեր ու քերականական ձևեր.

բառեր՝ «հուռակ» ([ՄԹ], հմմտ. «յաւանակ» Ա. 262), «հակիթ» ([ԻԳ], հմմտ. «կիթ» Ա. 88), «խարնատու» ([ԻԳ], [ՃԼԵ], հմմտ. «հարկատու» Ա. 125, 181), «ոնց» ([ՃԺԲ]), «ողջուն» ([ՃԽԼ], հմմտ. «ողջոյն» Ա. 192), «լոկացաւ» (այսինքն՝ «լողացաւ», [ՃԾԴ]), «կարմնջեալ» ([ՃԾԼ]), «կարմունջ» ([ՃԿ]), «թապար» (այսինքն՝ «տապար», [ՃԿԲ]), «մնիխ» (այսինքն՝ «հավաքուցթ», [ՃՁ], հմմտ. «նաշ» Ա. 218), «խարն» (այսինքն՝ «փող», [ՃԽԳ]), «թապուր» (այսինքն՝ «դագաղ», [ՃԽԳ], հմմտ. նույնը Ա. 240), «ֆիլ» ([ՄԺ], հմմտ. «փիղ» Ա. 264³³), «գուլ» (այսինքն՝ «գյուղ», [ՄԻԴ]), «փոքր հարսս» ([ՄԽԱ], հմմտ. «կին փոքր որդոյն իմոյ» Ա. 313):

Դասական գրաբարի քերականական կանոններից շեղվող ձևեր՝ «դիւթեց թուց» ([ՃՁ]), «թողումք» ([ԽԾ]), «չարախօսեց» ([ՃԾԵ-Ձ]), «ըմպեց» ([ՃԾԵ-Ձ]), «տուիր» ([ՃԵ]), «այնով» ([ՃԻԴ], «այնու» Ա. 166), «իմացնել» ([ՄԹ]), «գար» ([ՄԹ]), «աշխատիմք» ([ՄԺ], հմմտ. «աշխատիմք» Ա. 264), «երեա» (այսինքն՝ «տվեց», [ՄԿԼ]), «հեծայր» ([ՄԿԼ]), «ընթեոնուր» ([ՄՉԱ]), «յեա այնուր» ([ՄՉԴ]):

Կան նկարների այսպիսի մակագրություններ. «չոպանն է» ([Բ]), «ընկէ» ([ԼԳ]), «սպանէ» ([ԿԼ]), «տալսմով կուտք է արած» (այսինքն՝ «կախարդանքով պատկեր է ստեղծված», [ՃԻԱ]), «Վագնամիլն է» (այսինքն՝ «վազող Աքիլլէան է», [ՃԻԲ]), «խորհուրդացն են» (այսինքն՝ «խորհրդակցում են», [ՃԽԱ]), «թագաւորն շնորհկալ լինայ» ([ՃԽԵ]), «զձառեան» ([ՃՉԳ]), «կոչեց» ([ՃՉԳ]), «յէր կաղաչես» ([ՄԽԼ]):

³³ Բայց հմմտ. «ֆիլ» (Ա. 269 և [ՄԺԵ]):

Աղավաղված հատուկ անուններ. «Կարիմնէ» ([Իթ], հմմտ. Ա 93 «Լակրիմնէ», հմմտ. Ա.1.13.4.1 † Λακρητητις β.1.13.15 Λεκάνη), «Մելեմնու» ([Իթ], հմմտ. Ա 93 «Մենեմնու» Ա.1.13.4.4 Μένιππος, β.1.13.18 Μέλεμνος), «Պուսիանու» ([Կէ], հմմտ. Ա 119 «Պուսիանու», հմմտ. Ա.1.24.1.1, β.1.24.1 Πουσανίας), «Առուլիսայ» ([ՄԳ], հմմտ. Ա 247 «Առուլիդայ» – Ա.2.22.1.3, β.2.22.2 Άδουλίτην), «առ Սինէական գոգովն» ([ՄԹ], հմմտ. Ա 257 «առ Իսիական գոգովն» – β.2.23.5 περι τὸν Ἴσσιακὸν κόλπον) և այլն: Կարելի է նկատել, որ աղավաղված անուններ կան արդեն Ա խմբագրության մեջ, մյուսներն էլ աղճատվել են համառոտում:

Կաֆաները

Համառոտ խմբագրությունը հարուստ է կաֆաներով: Խաչատուր Կեչառեցին (մոտ 1260–մոտ 1331), Գրիգորիս Աղթամարցին (մոտ 1480–մոտ 1550) և Զաքարիա Գնունեցին (ԺԶ դ.) Կեղծ-Կալլիսթենեսի վեպը ճոխացրել են կաֆաներով³⁴: Կաֆաները համառոտում զետեղված են ոչ ճիշտ բնագրի նույն մասերում՝ ինչպես Ա խմբագրության մեջ: Սիմոնյանը նշում է, որ կաֆաները սովորաբար արձակ բնագրեր ներմուծված ութատող, 7/8 չափով գրված ոտանավորներ են, որոնք վերաշարադրում են նախընթաց հատվածը կամ արտահայտում դրա հետ կապված որևէ խոհ, վերաբերմունք կամ տրամադրություն: Բացի «Ալեքսանդրի վեպից», կաֆաներ են ներմուծված «Պղնձե քաղաքի պատմություն»³⁵, «Փահլուլ թագավորի պատմություն» և «Մանկան ու աղջկա պատմություն» մեջ, որոնք ևս թարգմանական գործեր են: Կաֆաներ կան նաև հայկական միջնադարյան որոշ պատմություններում ու զրույցներում («Պատմություն հայոց թագաւորին», Ներսես մեծի վարք և Երիսե կույսի վկայաբանություն, «Բանք վասն խաբող աղուեսուն և շարութեան նորա» զրուցատիպ առակ): Երբեմն հանդիպում են նաև ինքնուրույն, առանց արձակ բնագրերի շրջանառվող

³⁴ Բառը ծագում է արաբերեն qāfiyya «բանաստեղծական հանգ» բառից, տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Բ, Երևան, 1973, էջ 563: Առաջին անգամ օգտագործել է Գրիգոր Մազիսարոսը՝ իր «Հագարատողեան» պոեմի առաջաբանում, որտեղ իբրև միահանգ է բնորոշում արաբական բանաստեղծությունը. «Տաղասացութիւն արաբացոյցն... միայադ աւարտեալ գծի, գոր դոմ կափիա (տարնթերցումներ՝ գաֆիէ, կափայ) անուանէք», **Գրիգոր Մազիսարոս**, *Թուղթք և չափաբերականք*, Մատենագիրք հայոց, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար, Երևան, 2012, էջ 140:

³⁵ Ուշագրավ մի փաստ. համառոտի [ՄԾԸ] գլխում եզրկապուսի Արեգ ֆաղափի մասին ավելացված է. «թուի ինն, թէ սա է Պղնձէ ֆաղափն»: Նման հավելում, հավանաբար Կեչառեցու ձեռնով, կա արդեն Ա 326-ում: Սա հավաստում է, որ վերը նշված գեղարվեստական երկերը հետախոսությունների մի ընդհանուր շրջանակի մաս են կազմել:

կաֆաներ³⁶: «Աղեքսանդրի վեպն» ամենից կաֆայաշատ երկն է, բայց կան նաև առանց կաֆաների ձեռագրեր³⁷:

Միմոնյանն իրավամբ հավանական չի համարում Մայիս Ավդալբեգյանի³⁸ այն ենթադրությունը, թե գոյություն է ունեցել հաշատուր Կեչառեցու հեղինակած՝ Աղեքսանդրի չափածո մի պատմություն՝ «Աղեքսանդրի տաղ»³⁹:

Վեպ ներմուծված կաֆաներում երբեմն գործող անձինք համեմատվում են աստվածաշնչյան կերպարների հետ: Պատահում են բանաստեղծական գեղեցիկ հատվածներ, սակայն կաֆաների մեծ մասը միջակ որակի են, իսկ երբեմն՝ անհաշող ու անճաշակ⁴⁰: Դրանք սովորաբար միահանգ են, իսկ կառուցվածքով մեծ մասամբ ութնյակներ, թեպետ առկա են նաև քառատող, վեցատող կամ 12 տողանի և ավելի երկար կաֆաներ⁴¹: Օրինակ, [Կե] գլխում կա 24 տողից բաղկացած կաֆա: Եվ չնայած Բու. 805 ձեռագրում այն բաժանված է կարմիր ու կանաչ թանաքով գրված քառատողերի (գուցե գրիչը փորձել է այդպես տարբերակել հատվածների հեղինակներին կամ պարզապես զարդարել կաֆան), և միահանգությունը սկզբունքը հետևողականորեն չի կիրառված, սակայն բովանդակությունը դա մեկ ամբողջական պատմություն է: Իսկ [Ճե] գլխում 26-տողանի կաֆա կա: Երկար կաֆայաշարքեր կան նաև մի քանի այլ գլուխներում:

Իբրև համառոտ խմբագրություն մեջ արձակ պատումը կաֆաներով փոխարինելու փաստ կարող ենք մատնացույց անել [ՃՁԱ] գլուխը, որի սկզբում ու վերջում կա արձակից մնացած մեկական նախադասություն, իսկ պատումը ներառում է ութ կաֆա (8, 12, 6, 8, 12, 8, 8 տողերից բաղկացած): Պատումը շարունակական է, սակայն հանգը փոխվում է, ուստի և հաշվում ենք 8 կաֆա:

Կարապետ Կոստանյանը գրում է, թե ոճի և տաղաչափության հիման վրա դժվար է որոշել այս կամ այն կաֆայի հեղինակային պատկանելությունը⁴²: Ըստ Միմոնյանի՝ խրատա-բարոյական, խոհական բնույթ ունեցող կաֆաների հիմնական մասը պատկանում է Գրիգորիս Աղթամարցուն: Նման կաֆաներ գրել է նաև

³⁶ Հ. Միմոնյան, *Հայ միջնադարյան կաֆաներ*, Երևան, 1975, էջ 35:

³⁷ Անդ, էջ 52–60. էջ 52 ու 53-ի միջև զետեղված ներդիրն ընդգրկում է Մատենադարանում պահվող 31 ձեռագրի ցանկ՝ դրանցում եղած կաֆաների մասին տեղեկություններով:

³⁸ Մ. Ավդալբեգյան, *հաշատուր Կեչառեցի*, Երևան, 1958, էջ 74–75: Կաֆայաշարքից Ավդալբեգյանի կազմած պոեմը ներառված է հետևյալ հրատարակության մեջ. **Խաչատուր Կեչառեցի**, *Տաղեր*, աշխատասիրությանը Ա. Գրուխանյանի, Երևան, 1988, էջ 46–63. «ՅԱղեֆսանդրի գրոցն Ա. Տաղ մեծին Աղեֆսանդրի», էջ 64–69. «ՅԱղեֆսանդրի գրոցն Բ. Խաչատուր վարդապետի Կեչառեցույ ասացեալ»:

³⁹ Հ. Միմոնյան, *Հայ միջնադարյան կաֆաներ*, էջ 71:

⁴⁰ Տաշյանն, օրինակ, Կեչառեցու Բերթությունների որակը բնորոշում է որպես «խեղճ եւ շատ խեղճ». դրանցում արվեստ չկա, հաճախ «բռնագրություն է լեզուն անգամ», **Յ. Տաշյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 118: Բայց խոստովանում է, թե «շատ տեղ նաև այնպիսի բնականություններ [է] գրուած, որ գրաիչ կերպարանք կ'առնու», էջ 119:

⁴¹ Հ. Միմոնյան, *Հայ միջնադարյան կաֆաներ*, էջ 35:

⁴² Կ. Կոստանեանց, *Գրիգորիս Աղթամարցին և իւր տաղերը*, Թիֆլիս, 1898, էջ 105–106:

Ջաբարիա Գնունեցին⁴³: Գրիգորիսի հորինած կաֆաների թիվը հասնում է 48-ի. պահպանվել են դրա վկայություններ⁴⁴: Նա նաև մշակել է արդեն գոյություն ունեցող կաֆաներ:

Վնտկ. 424 մեծարժեք ձեռագրի գրիչն ու ծաղկողը և բնագիր ներմուծված կաֆաների հեղինակն է համարվում հաշատուր Կեչառեցին: Սիմոնյանը կազմել է այդ ձեռագրի 127 կաֆաների ցանկը՝ բերելով սկզբնատողերը: Դրանք աներկ-բայորեն Կեչառեցու ստեղծագործությունն են⁴⁵: Դատելով սկզբնատողերից՝ համառոտ խմբագրությունը պարունակում է դրանցից 116-ը (ընդգրկված չեն ցանկի 8, 10, 22, 37, 40, 71, 86, 87, 105, 109, 122 համարները): Դրանցից մի քանիսը բացակա են Ա բնագրից. համար 64 (բայց այն առկա է BCD ձեռագրերում), 77, 84, 90 (որն առկա է B ձեռագրում) և 127 (առկա է BCD-ում): Կա նաև երեք կաֆա (գլուխ [ՂԱ], [ՃԻԲ], [ՄՁԳ]), որոնցում Կեչառեցին հիշատակում է իր անունը:

Համառոտ խմբագրությունը պարունակում է ևս 174 կաֆա: Այս թիվն ինչ-որ առումով պայմանական է, որովհետև երկար կաֆայաշարքերի դեպքում երբեմն դժվար է կաֆաները միմյանցից սահմանազատել (քանի որ պատումը շարունակվում է): Երբեմն բաժանելուն օգնում է հանգի փոփոխությունը:

Նորայր Պողարյանը հրատարակել է 36 կաֆա, որոնք իր համոզմամբ հաշատուր Կեչառեցուն են⁴⁶: Դրանց մի զգալի մասը համընկնում է Սիմոնյանի կազմած ցանկի հետ ([Թ], [ԺՁ], [ԻԲ], [ԼԱ], [ԼԳ], [ԼԴ], [ՂԱ], [ՂԵ], [ԾԲ], [ՃԺԳ], [ՃՀԴ], [ՃՁԱ], 5 կաֆա, [ՃՁԳ], [ՄԹ], [ՄԽՁ], [ՄՀԱ], [ՄՁԴ], [ՃՀԼ] գլուխներում), ևս 14-ը հետևյալ գլուխներում են՝ [ԺՁ], [ԼԱ], [ԼԳ]՝ 2, [ՂԱ], [ՃԻԲ], [ՃԾԵ-Ձ], [ՃՀԼ]՝ 2, [ՃՁԱ], [ՄԹ]՝ 2, [ՄԽՁ], [ՄՁԱ]:

Պողարյանը հրատարակել է նաև 65 կաֆա, որոնք իր կարծիքով Գրիգորիս Աղթամարցուն են⁴⁷: Դրանց թվում կան 14-ը ([ԺԲ], [ԻԲ]՝ 2, [ԻԴ-ԻԵ]՝ 2, [ՃՀԳ], [ՄԺԹ], [ՄԻԳ], [ՄԻԴ]՝ 2, [ՄԼԲ]՝ 2, [ՄԿՁ], [ՄՀՁ] գլուխներում), որոնք Հ. Սիմոն-

⁴³ Հ. Սիմոնյան, Հայ միջնադարյան կաֆաներ, էջ 71, 76:

⁴⁴ Անդ, էջ 50:

⁴⁵ Անդ, էջ 78–82:

⁴⁶ **Ծովական**, «Աղեխանդի պատմության կաֆաներ. հաշատուր Կեչառեցի», Սիոն, 1953, 5, էջ 133–135 և 6, էջ 160–163: Նա օգտագործել է հետևյալ ձեռագրեր՝ Եղվ. 473 (1536 թ.), նկարիչ՝ Գրիգորիս Աղթամարցի (կաֆաները կարմիր թանաֆով ներմուծված են բնագրի մեջ), Եղվ. 1472, թթ. 448–555 (Աղեխանդի պատմության կաֆաների հավաքածո), Եղվ. 1136 (կաֆաները կարմիր թանաֆով ներմուծված են բնագրի մեջ), Եղվ. 105 (կաֆաները ներմուծված բնագրի մեջ), Եղվ. 1080 (Պատմության շատ համառոտ բնագիր՝ կաֆաներով), Եղվ. 597, 1842 թ. (Աղեխանդի պատմությունն է՝ մի քանի կաֆայով):

⁴⁷ **Ծովական**, «Աղեխանդի պատմության կաֆաներ. Գրիգորիս Աղթամարցի», Սիոն, 1953, 7, էջ 193–197 և 8–9, էջ 230–236: Օգտագործված են նույն ձեռագրերը, որոնցից նա փաղել է Կեչառեցու կաֆաները. տե՛ս նախորդ ծան.:

յանը մատնացուցց է արել Վնտկ. 424 ձեռագրում որպես Կեչառեցու հեղինակած, և երկու կաֆա [ՃՂԶ] գլխում, որոնք ակնհայտորեն Ֆրիկի (մոտ 1234 – մոտ 1315) ստեղծագործությունն են:

Զաքարիա Գնունեցու՝ Ներսես Ակինյանի հրատարակած կաֆաների⁴⁸ թվում ևս կան այնպիսիք, որոնք փաստացի (կամ Պողարյանի կարծիքով) հաշատուր Կեչառեցունն են ([ՂԵ], [ՄԹ], [ՄԿԶ]): Մի մասը Պողարյանը համարում է Գրիգորիս Աղթամարցունը ([ՂԵ], [ՃՀԳ], [ՃՀԴ], [ՄԹ], [ՄԿԶ], [ՄՀԱ], [ՄՁԱ]): Կան նաև այդ երեք հեղինակներին վերագրված կաֆաներ՝ [ԻԲ]՝ չորս կաֆա, և [ՃՀԳ]:

Ուշագրավ է հետևյալ օրինակը: [ՄԹ] գլխում կա հրեշավոր խեցգետնին նվիրված երկու հաջորդական կաֆա (Բուլ. 805 ձեռագրում տարբեր գույնի թանաքներով գրված և փոխվող հանգով), որոնցից առաջինը Պողարյանը վերագրել է հաշատուր Կեչառեցուն, իսկ երկրորդը՝ Գրիգորիս Աղթամարցուն.

Դառնատեսիլ այս խեցգետին,
Որ արինակ է հայկազին,
Զբարս բնակչացն յայտնողին
Բարանաբար ազգի ի սմին:
Բայց այս կարի յոյժ մեծագին՝
Ինճն արինակ է բանասրկին:

Անունտ յիրալի է քո
Խեցգետին ու դառնատեսիլ,
Յայն աշխարհն, որ դու լինիս,
Անհեթեթ ու զազրատեսիլ:
Կամ ում (Ա 261՝ երբ որ) տանուտէր լինիս,
[Վա]յ գտարին ցասմնատեսիլ.
Նենկաժոտ վասն այն են հայք,
Որ նոցա ես խստատեսիլ:

Ակինյանը սրանք հրատարակել է որպես Զաքարիա Գնունեցու մեկ ամբողջական կաֆա (5): Համառոտ խմբագրություն և նշված մյուս երկու տարբերակի միջև կան տարբերություններ, իսկ համառոտի վերջին երկու տողի փոխարեն (Նենկաժոտ վասն այն են հայք, / Որ նոցա ես խստատեսիլ) Պողարյանի և Ակինյանի բերած բնագրերում կարդում ենք. «Ով որ ծընանի ի քեզ, թուռչուու, բատբախտ, սախթադիլ⁴⁹» (Պող.) և «Ով որ ծընանի ի քեզ / թռուռուաբախտ ու

⁴⁸ Ն. Ակինեան, Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունեաց և իւր տաղերը, Վիեննա, 1910: Հրատարակել է Վիեն. 98 ձեռագրից (տե՛ս էջ 24), որ Զաքարիայի ինճնագիրն է՝ ընդօրինակված Հոռմում, և որի հիշատակարանում մասնավորապես ասվում է (թ. 75ա–բ). «... Զայս պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեփանդու, զոր գրեցի իմով ձեռամբս ի մեծ փաղափին Հոռմ ... զարդարեցի ոսկով եւ տնարինակամով, եւ ատանատրով...»:

⁴⁹ Պարսկերեն բառեր են՝ «թրված դեմք», «դժբախտ» և «կեղծ լեզու»:

սախտադիլ»⁵⁰ (Ակ.): Այս պատկերը թույլ է տալիս ենթադրել, որ առաջին կաֆան հորինել է հաշատուր Կեչառեցին (°), ապա Գրիգորիս Աղթամարցին (°) կցել է դրան երկրորդը (առաջին կաֆան նույնահանգ է, իսկ երկրորդի միայն գույգ և երրորդ ու հինգերորդ տողերն են հանգավորված⁵¹): Զաքարիա Գնունեցին (°) էլ խմբագրել է մասնավորապես վերջին տողի պարսկերեն բառերը փոխարինելով հայերենով: Իսկ վերջին երկու տողը լրիվ փոխել է համառոտողը, գուցե Հովասափ Սեբաստացին, որն ինքը, սակայն, ինչպես նշում է Միմոնյանը, կաֆաներ չի հորինել: Նրա տաղերը նույն Բուլ. 805 ձեռագրից հրատարակել է Գարեգին Հովսեփյանը⁵², և դրանք հատուկ նմանություն չունեն համառոտ խմբագրության կաֆաների հետ:

Համառոտ խմբագրությունից դուրս է մնացել Ա խմբագրության մեջ Գրիգորիս Աղթամարցուն և Զաքարիա Գնունեցուն վերագրված (ձեռագրերում լուսանցային նշումներով) մի քանի կաֆա.

Գրիգորիս Աղթամարցուն՝ հետևյալ գլուխներում. [ձժե] (հմմտ. Ա 158), [ձԻԱ] (հմմտ. Ա 164), [ձԼԶ (2)] (հմմտ. Ա 179, 180), [ձԽԱ] (հմմտ. Ա 183), [ձԾԷ] (հմմտ. Ա 199), [ՄԻԳ] (հմմտ. Ա 280, 281), [ՄԻԿ] (հմմտ. Ա 286, 287, 288-289, 290), Ալեքսանդրի ողբ (3) (հմմտ. Ա 354), Օլիմպիադայի ողբ (հմմտ. Ա 356)⁵³,

Զաքարիա Գնունեցուն՝ հետևյալ գլուխներում. [ե] (հմմտ. Ա 72), [ԼԱ] (հմմտ. Ա 94), [ձժե] (հմմտ. Ա 159), [ձԽԱ] (հմմտ. Ա 184), [ձԾԷ] (հմմտ. Ա 197, 198), [ձՂԷ] (հմմտ. Ա 239), [ՄԹ] (Ա 261), [ՄԻԿ] (հմմտ. Ա 290), [ՄԽԱ] (հմմտ. Ա 312), [ՄԽե] (հմմտ. Ա 315), [ՄԿԶ] (հմմտ. Ա 335, 336), Թոքսիանեի ողբը (Ա 357)⁵⁴:

Ամեն դեպքում հաճախ դժվար է որոշել կաֆաների հեղինակին: Պատկերն այնքան խճճված է, որ [ՄՁԿ] գլխում «Այս է քաղաքն Աղեկսանտրէ» բառերով սկսվող կաֆան առկա է Վնտկ. 424 ձեռագրի վերը նշված Միմոնյանի կազմած ցանկում, ուստի պիտի որ հաշատուր Կեչառեցունը լինի, սակայն իր հրատարակության ծանոթագրության մեջ նա անվանում է այն «գրիգորիսյան կաֆա» (Ա 350): Եվս մի քանի կաֆա ([ԻԿ-Իե], [ձԼԶ], [ձԶԿ])՝ 4 կաֆա) նույն գրքում հայտնվել են ինչպես Վնտկ. 424 ձեռագրի, այնպես էլ Գրիգորիս Աղթամարցու (լուսանցքում «Գր.» նշումով) կաֆաների ցանկում⁵⁵: Իսկ Տաշյանը նկատում է,

⁵⁰ Ա 261-ի տարբերակը սրա հետ նույնն է:

⁵¹ Նշենք, որ Պողոտյանը կաֆաները հրատարակել է երկար տողերով՝ միավորելով երկուական տող, իսկ Ակինյանը թեպետ մեզ նման տրոհել է տողերը, բայց համարակալել է երկուական տող:

⁵² Գ. Յովսեփեան, «Յովասափ Սեբաստացի», Արարատ, 1918, Գ-ԺԲ, էջ 261-280:

⁵³ Երեբը կան և՛ Ա-ում, և՛ համառոտում՝ [ԻԿ-Իե] (հմմտ. Ա 91), [ձԼ] (հմմտ. Ա 151), [ձՀԼ] (հմմտ. Ա 215):

⁵⁴ Երկուսը կան և՛ Ա-ում, և՛ համառոտում՝ [ձԲ] (հմմտ. Ա 142), [ձՀԿ] (Ա 210):

⁵⁵ Զ. Միմոնյան, Հայ միջնադարյան կաֆաներ, էջ 78-82 և 100-101: Տաշյանն էլ բերում է օրինակներ, որոնցում նույն կաֆան տարբեր ձեռագրերում կրում է «Գր.» և «Խչ.» նշումները, 3. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 134:

որ Զաքարիայի արածը հաճախ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ արդեն եղած ոտանավորը «ընդլայնել եւ փոփոխել»⁵⁶:

Նշենք հետևյալ հակասությունը: Համառոտ խմբագրություն ամենավաղ վկայությունը՝ Բուլ. 805 ձեռագիրը, որ Հովասափ Սեբաստացին ընդօրինակել ու ծաղկել է 1533 թ., պարունակում է Գրիգորիս Աղթամարցուն վերագրվող կաֆաներ, մինչդեռ եղմ. 473 ձեռագիրը Գրիգորիսի հսկողությունմբ ու մասնակցությունմբ ընդօրինակվել է 1536 թ.: Կարելի է երկու ենթագրություն անել. 1) Գրիգորիսն այդ կաֆաները գրել էր 1533 թ. առաջ, և դրանք ընդգրկված էին «Ալեքսանդրի վեպի» մի ուրիշ ձեռագրում, որը մեզ չի հասել, 2) Այդ կաֆաները սխալմամբ են վերագրված Գրիգորիսին:

[ՄԺԹ] գլխում «Վայ այս Պովրոսիս ասեմ» սկսվածքով կաֆան նույն «Հայ միջնագրայան կաֆաներ» գրքում մե՛րթ ընդգրկված է Կեչառեցու կաֆաների ցանկում (էջ 80), մե՛րթ էլ, որոշ բառացի զուգահեռների հիման վրա, վերագրված է Ֆրիկին (էջ 87–88): Միմոնյանի կարծիքով Վնտկ. 424 ձեռագրի «Ճորտն որ պարոնին նենգէ» սկսվածքով կաֆայի ([ՄԲ]) հեղինակը նույնպես Ֆրիկն է⁵⁷, ուստի այդ կաֆաները վեպ են թափանցել ավելի վաղ՝ ԺԴ–ԺԵ դարերում, Գրիգորիս Աղթամարցուց ու Զաքարիա Գնունեցուց առաջ⁵⁸:

Համառոտ խմբագրությունը նույնպես պարունակում է Ֆրիկի մի քանի կաֆա, որոնք բառապաշարով ու ոճով առանձնանում են մյուսներից և հիշեցնում նրա բանաստեղծությունները. [ՃԽԱ], [ՃՁԳ]՝ 2 կաֆա, [ՃՁԸ], [ՃՂ], [ՃՂԸ], [ՄԿԸ], [ՄՀԱ], կամ քաղված են դրանցից. [ՃՂԸ]՝ 2 կաֆա (առաջինը նաև՝ Ա 239-ում): Ամենից շատ տողեր փոխառված են «է՛յ չարիս» բանաստեղծությունից:

Ա խմբագրություն ոչ բոլոր կաֆաները կան համառոտում, բայց համառոտն էլ պարունակում է բավական թվով կաֆաներ ու կաֆաների մասեր, երբեմն՝ երկտողեր, որ բացակա են Ա-ից: Դրանք հետևյալ գլուխներում են՝ [Բ], [Թ], [ԺԳ] (միայն ՄՄ 1449), [ԻԲ] (միայն ՄՄ 1449 և ՄՄ 1782), [ԾԲ] (միայն ՄՄ 1449), [ԾԵ], [Կ–ԿԱ], [ՂԱ] («Պաշտեմ զՏէր Աստուած երկնի // Խաչատուրս Կեչառեցի»), [ՃԵ], [ՃԻԲ] («...Ծուլ և ծանեակ Կեչառեցի»), [ՃԻԳ], [ՃԻԷ], [ՃԽԵ] (միայն ՄՄ 1782), [ՃԽԶ] (միայն Բուլ. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՃԿԲ], [ՃՁԱ] (վերջին քառատողը՝ միայն Բուլ. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՃՁԳ], [ՃՁԸ], [ՃՂ], [ՃՂԸ]՝ Ֆրիկ, [ՃՂԸ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, [ՄԳ]՝ արձակ հատված, որից հետո՝ 2 հաջորդական կաֆա, [ՄԹ]՝ 3 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բուլ. 805 և ՄՄ 3387, 2-րդը՝ միայն Բուլ. 805 և ՄՄ 3387, 3-րդը՝ միայն ՄՄ 1449), [ՄԺԶ], [ՄԺԸ]՝ միայն Բուլ. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԻԳ], [ՄԻԴ]՝ 3 կաֆա, 1-ինը և 3-րդը՝ միայն Բուլ.

⁵⁶ 3. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 131:

⁵⁷ Միմոնյան, Հայ միջնագրայան կաֆաներ, էջ 82:

⁵⁸ Անդ, էջ 89:

805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԼԳ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԼԵ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄԽ]՝ 3 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԽԵ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄԽԶ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԽԼ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, [ՄԾԳ]՝ 2 կաֆա, երկրորդը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԾԵ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄԾԼ]՝ 2 կաֆա, 2-րդը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԾԹ]՝ 2 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄԿ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, 2-րդը՝ միայն Բու. 805 և ՄՄ 3387], [ՄԿԶ], [ՄԿԼ], [ՄՀԱ]՝ 2 կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄՀԲ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄՀԶ], [ՄՁԱ]՝ 2 հաջորդական կաֆա, 1-ինի սկիզբն ու վերջը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, 2-րդի 2-րդ կեսը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449), [ՄՁԳ]՝ 4 հաջորդական կաֆա, 1-ինը՝ միայն Բու. 805 և ՄՄ 3387, 4-րդը՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449, [ՄՁԴ]՝ 2 կաֆա, [ՄՁԵ]՝ միայն Բու. 805, ՄՄ 3387 և ՄՄ 1449:

[ՃԺԳ] գլխի միայն Բու. 805 ձեռագրում առկա երկու կաֆա՝ յուրաքանչյուրը 8 տող, ՄՄ 3387 ձեռագրում փոխարինված են մեկ այլ՝ 8 տողից բաղկացած կաֆայով:

Կաֆաներում Ա խմբագրություն համեմատ զգալի տարրնթերցումներ կան, երբեմն մեկը մյուսի տարբերակ կարելի է համարել:

[ՄԹ] երկարաշունչ գլխի վերը մեջբերված կաֆայում, որ հետևում է «Տեսաք խեցգետինս որպէս մեծ նաւք էին» նախադասությունը և սերում է Ա խմբագրությունից, կան հետևյալ տարօրինակ խոսքերը. «Դառնատեսիլ այս խեցգետին, / Որ արինակ է հայկազին...»: Իսկ հաջորդ՝ ևս Ա-ից սերող կաֆայի վերջում երկու տող է ավելացված. «Նենկաժոտ վասն այն են հայք, / Որ նոցա ես խստատեսիլ»: Կաֆայի տարբեր հեղինակներին՝ հայերին տված այս բացասական գնահատականները (առաջին՝ որ «դառնատեսիլ» հրեշը նման է հայի, և երկրորդ՝ որ հայերը «նենգաժոտ») [«նենգ, չարամիտ»] են, քանզի խեցգետինը [երևի խեցգետնի համաստաղությունը] «խստատեսիլ» կերպարանքով է ներկայանում նրանց), գուցե կարելի է քրիստոնեական ինքնաձգված նման մի բան համարել: Կամ երևի հեղինակները պատճառ են ունեցել իրենց հայրենակիցներից դառնացած լինելու:

Եզրակացություն

Ասվածից կարող ենք եզրակացնել, որ «միջանկյալ խմբագրությունն» իրականում ոչ թե միջանկյալ է Ա և Բ բնագրերի միջև, այլ Ա-ից անկախ մի խմբագրություն (ուստի և Սիմոնյանի առաջարկած «միջանկյալ» բնորոշումն առել ենք շակերտների մեջ): Երկու դեպքում էլ խոսքը թեթևակի խմբագրման մասին է, ինչը թույլ է տալիս այդ երկու տարբերակը միավորել մեկ ընդհանուր քննական բնագրում: Ինչ վերաբերում է Սիմոնյանի հրատարակած և թյուրիմացաբար

«նախնական» համարած Բ բնագրին (երկի ամենավաղ՝ ԺԳ դարի ՄՄ 10151 ձեռագրի հիման վրա), ապա այն՝ սկզբից ու վերջից թերի, ներկայացնում է նույն թարգմանությունից սերող ու համառոտման և ուրույն խմբագրման ենթարկված մի բնագիր, որն ընդհանուր ընթերցումներ ունի մե՛րթ Ա-ի, մե՛րթ «միջանկյալի» հետ, մե՛րթ էլ շեղվում է թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից: Քննական բնագրի համար, որ այժմ պատրաստում ենք հրատարակության, թերևս կարող են պիտանի լինել այդ տարբերակի միայն առանձին ընթերցումներ:

Համառոտ խմբագրությունը հիմնականում Սիմոնյանի հրատարակած Ա բնագրի (կամ բուն թարգմանության) վերաշարադրանք է, նրա իրավացի դիտարկմամբ՝ մեխանիկորեն համառոտված: Ե՛վ համառոտը, և՛ միջանկյալը, ինչպես վերը ենթադրել ենք երկուսում էլ առկա հետագա հավելումների հիման վրա, ըստ երևույթին սերում են նույն ընդհանուր տարբերակից, որը մեզ չի հասել: Կրկնենք նաև, որ համառոտ խմբագրությունն արդեն պատրաստել ենք հրատարակության:

ARAM TOPCHYAN

THE “INTERMEDIATE” AND SHORT RECENSIONS OF THE
OLD ARMENIAN TRANSLATION OF THE *ALEXANDER ROMANCE*

Key words: “Intermediate recension,” short recension, critical text, illuminated manuscripts, *kafas*, Khach‘atur Kech‘ařets‘i, Grigoris Akht‘amarts‘i, Zak‘aria Gnunets‘i, Frik, Hovasap‘ Sebastats‘i.

The so-called “intermediate recension” (according to Hasmik Simonyan’s definition) of the Old Armenian translation of the *Alexander Romance*, which has come down to us in three manuscripts, is actually a slightly revised version of the initial text. Another branch of it is the recension of Khach‘atur Kech‘ařets‘i, to which he added poetic *kafas* (further supplemented by other poets) and at the end of the text – ethopoeas, i.e. fictional speeches of the main characters. Both recensions have special readings confirmed by either both early Greek recensions (α and β), or one of them. This allows us to prepare a new critical text that will be closest to the earliest version of the translation. Three passages unrelated to the translation are included in the “intermediate recension,” one of which is from the *Apocalypse* by Pseudo-Methodius.

The unpublished short recension survives in 15 manuscripts, on the basis of four (two are richly illustrated) of which we have prepared its critical text for publication. It is a mechanical abridgement of the translation and includes numerous *kafas*, some

of which convey the content of abbreviated parts of the text. It includes the three above-mentioned passages also occurring in the “intermediate” recension (both probably go back to the same archetype), as well as the ethopoeias by Khachatur Kecharetsi, which could have been added later.

АРАМ ТОПЧЯН

“ПРОМЕЖУТОЧНАЯ” И КРАТКАЯ РЕДАКЦИИ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ПЕРЕВОДА “РОМАНА ОБ АЛЕКСАНДРЕ”

Ключевые слова: “Промежуточная редакция”, краткая редакция, критический текст, иллюминированные рукописи, кафы, Хачатур Кечареци, Григорис Ахтамарци, Закария Гнунечи, Фрик, Овасап Себастаци.

Так называемая “промежуточная редакция” (согласно характеристике Асмик Симонян) древнеармянского перевода “Романа об Александре”, дошедшая до нас в трех рукописях, является слегка отредактированной версией изначального текста. Другое ответвление перевода – редакция Хачатура Кечареци, которую он снабдил стихотворными кафами (дополненными в дальнейшем другими поэтами) и в конце текста – этопеями, т.е. вымышленными речами главных персонажей. Обе редакции имеют особые чтения, подтверждаемые либо обеими ранними греческими редакциями (α и β), либо одной из них. Это позволяет нам составить новый критический текст, наиболее близкий к первоначальной версии перевода. В “промежуточную редакцию” включены три не имеющих отношения к переводу отрывка, один – из “Апокалипсиса” Псевдо-Мефодия.

Неопубликованная краткая редакция сохранилась в 15-и рукописях, на основе четырех (две богато иллюстрированы) из которых мы подготовили к изданию ее критический текст. Она является механическим сокращением перевода. Редакция снабжена множеством каф, некоторые из которых передают содержание сокращенных частей текста. В ней имеется три вышеупомянутых отрывка, включенных в “промежуточную” редакцию (вероятно, обе восходят к одному и тому же архетипу), а также этопеи Хачатура Кечареци, которые могли быть присовокуплены позднее.